

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΞΕ'

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1994

ΤΕΥΧΟΣ Δ'

Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΙΕΡΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΓΙΟ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟ

ΥΠΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Όμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Τακτικοῦ Μέλους τῆς «Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας
τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν»

1. Εἰσαγωγικά.

Εὐχαριστῶ πολὺ τὸν ἀγαπητὸ συνάδελφο κ. Μπέη γιὰ τὴν τιμὴ, ποὺ μοῦ ἔκαμε νὰ μὲ καλέσῃ ἄλλῃ μίᾳ φορᾶ στὸν ἐκλεκτὸ αὐτὸν πνευματικὸ κύκλο, ποὺ ἀθορύβως ἀνανεώνει κατὰ κάποιον τρόπο τὴν παράδοσι τῶν ἀρχαίων πνευματικῶν συμποσίων καὶ συντελεῖ στὴν σφαιρικὴ διεπιστημονικὴ καὶ διακλαδικὴ ἐξέτασι σπουδαίων πνευματικῶν ζητημάτων ἢ ἐννοιῶν. Μία τέτοια ἐννοια εἶναι καὶ ἡ ἐννοια τῆς δικαιοσύνης, γιὰ τὴν ὁποία ἤδη τὸν Δεκέμβριο μίλησα στὸ Σεμινάριο αὐτὸ συνοπτικῶς ἀπὸ βιβλικὴ σκοπιὰ, παρουσιάζοντας δειγματοληπτικῶς μερικὰ χαρακτηριστικὰ χωρία ἀπὸ τὸν ἀπέραντο πλοῦτο τῶν πολυσημάντων ἀναφορῶν τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης στὴν ἐννοια τῆς δικαιοσύνης.

Σήμερα μοῦ ζητήθηκε νὰ ἀναφερθῶ στὶς περὶ δικαιοσύνης ἀντιλήψεις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Εἶναι τόσος ὁ ὄγκος τῶν συγγραφῶν τῶν μεγάλων αὐτῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ ὑπῆρξαν κύριοι φορεῖς τῆς πατερικῆς σκέψεως, οἱ τρεῖς πρῶτοι στὴν Ἀνατολὴ καὶ ὁ τελευταῖος στὴν Δύσι, ὥστε εἶναι

*. Εἰσήγησις, ἡ ὁποία ἐγινε τὸν Μάιο τοῦ 1994 στὸ Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο τοῦ «Κέντρου Δικανικῶν Μελετῶν», τὸ ὁποῖο ἰδρύθηκε καὶ διευθύνεται ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν κ. Κωνσταντῖνον Μπέη.

ἀδύνατον μέσα στὰ ὄρια εἴτε τοῦ χρόνου προετοιμασίας τῆς εἰσηγήσεως, εἴτε τῆς ἀποψινῆς κλειψύδρας, νὰ προσπελάση κανεὶς στὸ πλάτος καὶ στὸ βάθος τῶν ἀντιλήψεων τους γιὰ τὴ δικαιοσύνη. Ἐπομένως μόνον ἀκροθιγῶς θὰ προσπαθήσωμε νὰ παρουσιάσωμε κυρίως κοινὰ σημεῖα τῆς διδασκαλίας τους, ἢ ὁποῖα τρόπον τινὰ ἀντιπροσωπευτικῶς καὶ συνεκδοχικῶς μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὡς μέρος ποὺ παρουσιάζει τὸ ὅλον τῆς πατερικῆς σκέψεως. Ἄς θυμηθοῦμε ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν ἀριστοτελικὴ ἐπισήμανσι, κατὰ τὴν ὁποῖα τὸ ὅλον, ποὺ προηγεῖται τοῦ μέρους, ἀνευρίσκεται μέσα στὸ μέρος.

Ὅπως γιὰ τὴν ἐξέτασι τῆς ἐννοίας τῆς δικαιοσύνης στὴν Παλαιὰ καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη, ἔτσι καὶ γιὰ τὴν ἐξέτασι τῆς ἰδίας ἐννοίας στὸν πατερικὸ στοχασμό, θὰ προτιμήσωμε τὴ χρῆσι τῆς *φαινομενολογικῆς μεθόδου*. Συμφώνως πρὸς τὴν μέθοδο αὐτή, ὅπως θὰ ἔλεγαν ὁ θεμελιωτῆς αὐτῆς Edmund Husserl¹ καὶ ὁ εὐρύτατα ἐφαρμόσας αὐτὴ Max Scheler², μποροῦμε νὰ συλλάβωμε τὴν οὐσία τῆς – στατικῆς ἢ δυναμικῆς – πραγματικότητος καὶ ἐπομένως ὁποιασδήποτε ἐκφάνσεως τοῦ πνευματικοῦ βίου μόνον μὲ τὴν «φαινομενολογικὴ ἀναγωγή» (*Reduktion*). Πρόκειται γιὰ τὴν ἐξέτασι τῶν «φαινομένων», δηλαδὴ τῶν πραγμάτων ἢ γεγονότων ἢ πνευματικῶν δημιουργημάτων ἢ διδασκαλιῶν, ὅπως ὅλα αὐτὰ παρουσιάζονται αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ στὸ συνειδησιακὸ μας κάτοπτρο ἀνεξαρτήτως ἀπὸ α ἰστορικοὺς ὑποκειμενικὲς – ἰδίως ἐμπαθεῖς – κοσμοθεωρητικὲς ἢ βιοθεωρητικὲς ἢ ὠφελιμιστικὲς προϋποθέσεις, προδιαθέσεις καὶ προκαταλήψεις. Ὑπὸ τοιαύτην λοιπὸν ὀπτική γωνία μποροῦμε νὰ ρύθωμε μιὰ ματιὰ στὶς ἀντιλήψεις τῶν *Πατέρων* τῆς Ἐκκλησίας περὶ δικαιοσύνης. Προϋποθέσεις καὶ πηγὲς τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν εἶναι οἱ ἐξῆς:

α) Τὸ κύριο ὑπόβαθρο τῆς διδασκαλίας τῶν Μεγάλων *Πατέρων* τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ *Βίβλος*. Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξαν ἀριστοὶ *βιβλικοὶ θεολόγοι*, διότι, κατὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, «*πνευματικὸς λειμὼν καὶ παράδεισος τρυφῆς ἢ τῶν θείων Γραφῶν ἐστὶν ἀνάγνωσις*»³.

1. Edmund Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, Halle 1913, σσ. 35, 318.

2. Max. Scheler, *Vom Ewigen im Menschen*, Leipzig 1921, σσ. 292 ἔξ. - Πρβλ. Johannes Hessen, *Religionsphilosophie*, τόμ. 1, München - Basel 1955, σσ. 243 ἔξ.

3. Σπυρ. Μπιλάλη, *Ὁ βασιλεὺς τῶν βιβλίων (Ἡ Βίβλος)*, Ἀθήναι, 1960, σ. 3. Περισσότερες γνώμες τοῦ ἱ. Χρυσόστομου περὶ τῆς Ἀγίας Γραφῆς βλ. στὸ βιβλίον *Οἱ Θεσσαυροὶ τῆς Ἀγίας Γραφῆς κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον*, Ἀθήναι 1957.

Οἱ Πατέρες διεκρίθησαν ὡς ἐρμηνευταὶ τῆς Βίβλου, διότι ἐνεσάρκωναν τὸ ἐρμηνευτικὸ ἰδεῶδες, δηλαδή τῆ σωστῆ μεθοδολογία ὄλων τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν, ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴν ἐρμηνεία. Κατὰ τὸ ἰδεῶδες αὐτό, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσωμε κατὰ ἀπολύτως ἱκανοποιητικὸν τρόπο πνευματικὰ δημιουργήματα καὶ νὰ συλλάβωμε τὸ βαθύτερο νόημά τους, πρέπει καὶ στὴν ψυχὴ μας νὰ πάλλωνται χορδὲς ἀντίστοιχες πρὸς ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες ἐπάλλοντο στὶς ψυχὰς τῶν δημιουργῶν τους, πρέπει νὰ ὑπάρχη συνήχησις μεταξύ ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, μεταξύ τῶν ἐσωτερικῶν βιωμάτων μας καὶ τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἐρμηνεύομε. Ἐφ' ὅσον ἡ συνήχησις αὐτὴ ὑπῆρχε στοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες καὶ στὸν Ἱερὸ Αὐγουστῖνο, ἐξηγεῖται γιὰτὶ ἡ βιβλικὴ διδασκαλία περὶ δικαιοσύνης, τὴν ὁποία διδασκαλία ἔχομε ἤδη σκιαγραφῆσει, εἶναι οὐσιαστικῶς καὶ διδασκαλία τῶν Πατέρων αὐτῶν.

β) Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες καὶ ὁ ἱ. Αὐγουστῖνος εἶχαν τὶς κατάλληλες σπουδὲς καὶ τὴν ἀπαιτουμένη μόρφωσι, γιὰ νὰ ἐπισημάνουν, υἰοθετήσουν καὶ διατυπώσουν μὲ τοὺς ἰδικούς των ἐκφραστικούς τρόπους τὰ ὑγιᾶ στοιχεῖα τῶν περὶ δικαιοσύνης ἀντιλήψεων τοῦ πολιτισμικοῦ περιγύρου, ποὺ προήρχοντο λ.χ. ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Σιμωνίδη, τὸν Οὐλλπιανό, τὸ Ἑλληνορωμαϊκὸ Δίκαιο. Στὴν Ἀθήνα οἱ Βασίλειος καὶ Γρηγόριος σπούδασαν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὴ διακονοῦσα σὲ δικανικούς σκοποὺς Ρητορικὴ καὶ τὴ Φιλοσοφία. Πολὺ γνωστὸ εἶναι τὸ σύνθημα τοῦ Μ. Βασιλείου:

«Καθάπερ τῆς ῥοδωνιάς τοῦ ἀνθους δρεψάμενοι, τὰς ἀκάνθας ἐκκλίνομεν, οὕτω καὶ ἐκ τῶν τοιούτων λόγων, ὅσον χρήσιμον καρπωσάμενοι, τὸ βλαβερὸν φυλαξώμεθα»⁴. Ἐπομένως ἦταν φυσικὸ νὰ υἰοθετήσουν τὰ ὑγιᾶ στοιχεῖα τῆς ἐπικρατούσης Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου καὶ τὶς περὶ δικαιοσύνης ἀντιλήψεις τῶν φιλοσόφων. Ὁ Γρηγόριος ἔμεινε στὴν Ἀθήνα 6 χρόνια καὶ μάλιστα τοῦ πρότειναν νὰ διδάσκη καὶ «τὸν σοφιστικὸν θρόνον δέχεσθαι»⁵. Καθ' ὅλην τους τὴν ζωὴ διάβαζαν καὶ τοὺς θύραθεν συγγραφεῖς: Ὁ Γρηγόριος, γράφοντας πρὸς τὸν φίλο του Ὀλυμπιανό, τὸν παρακαλεῖ νὰ τοῦ ἐπιστρέψῃ ἓνα ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλους, ποὺ τοῦ εἶχε δανείσει, διότι τὸ χρειαζόταν»⁶.

4. Μ. Βασιλείου, «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων», κεφ. 3, *Migne* Ἐ.Π. 31, 564-589.

5. Βίος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, *Migne* Ἐ.Π. 35, 257.

6. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ἐπιστ. 234, *Migne* Ἐ.Π. 37, 377.

Ἀποκαλυπτική εἶναι ἡ ἀλληλογραφία ἀμφοτέρων μὲ τὸν ἐθνικὸ ρήτορα Λιβάνιο, στὸν ὁποῖο ἔστειλαν πολλοὺς Καππαδόκες νέους γιὰ νὰ σπουδάσουν⁷. Καὶ ὁ Χρυσόστομος, ἐπιθυμῶντας ν' ἀκολουθήσῃ τὸ νομικὸ στάδιο, ἐκπαιδεύθηκε στὴν ἀκμάζουσα τότε Ἀντιόχεια, πού λεγόταν «*Συριάδες Ἀθῆναι*». Εἶχε λαμπρὲς ἐπιδόσεις στὴ Ρητορική καὶ στὴ Φιλοσοφία. Ὁ Διευθυντὴς τῆς Σχολῆς τοῦ Λιβάνιος εἶπεν ὅτι θὰ τὸν ἄφηνε διάδοχό του, «*εἰ μὴ τοῦτον Χριστιανοὶ ἐσύλησαν*»⁸. Τὰ περὶ δικαιοσύνης ἐγνώριζε καλῶς, διότι μετὰ τὸ τέλος τῶν σπουδῶν του γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα ἤσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ συνηγόρου στὴν Ἀντιόχεια, «*δεινὸς ὢν λέγειν καὶ πείθειν καὶ τοὺς κατ' αὐτὸν ὑπερβάλλων ρήτορας*»⁹.

Ἐπειτα εἶναι γνωστὲς οἱ ἀξιόλογες ρητορικὲς καὶ φιλοσοφικὲς σπουδὲς τοῦ κορυφαίου τῶν διδασκάλων τῆς ἀρχαίας Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἰ. Αὐγουστίνου ἢ ἐξάρτησίς του ἐκ τοῦ λατίνου φιλοσόφου καὶ ρήτορος Κικέρωνος καὶ ἰδίως ἐκ τοῦ βραδύτερον ἀπολεσθέντος διαλόγου τοῦ Hortensius ἢ ἐπὶ πολλὰ ἔτη προσκόλλησίς του στὸν Μανιχαϊσμό, ὁ ὁποῖος ἐξηγοῦσε τὸ κακὸ στὸν κόσμον καὶ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ ὡς ἐνέργεια τῆς αἰδίου ἀρχῆς τοῦ κακοῦ, ἢ ὁποία ἦταν ἀντίθετη στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀγαθοῦ ἢ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ἔστω ἐπιδερμικὴ γνῶσις αὐτῆς ἢ πρακτικὴ ἐνασχόλησίς του μὲ τὴν ρητορικὴ τέχνη καὶ ζητήματα δικαιοσύνης καὶ ἢ ἐντρύφησίς του στὰ νεοπλατωνικὰ συγγράμματα, πού εἶχαν μεταφρασθῆ στὴ λατινικὴ γλώσσα ἀπὸ τὸν ρήτορα Μάριο Βικτωρίνο, τὸν ὁποῖο πολὺ ἐκτιμοῦσε¹⁰.

γ) Ἡ ἀπροκατάληπτη μελέτη τῆς διδασκαλίας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ τοῦ ἰ. Αὐγουστίνου καθιστᾷ φανερὸ ὅτι οἱ μεγάλοι

7. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, «Ἐπιστ. 236 Λιβανίω σοφιστῆ», *Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων (= ΒΕΠΕΣ)*, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, τόμ. 60 (1980), 338. - Μ. Βασιλείου, «Ἐπιστ. 335-360 (Βασίλειος Λιβανίου - Λιβάνιος Βασιλείω)», *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 55 (1977), σσ. 373-383. - Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ ἀληθὴς πρόοδος κατὰ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας*, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 20.

8. Σωκράτους, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 3. - Σωζομένου, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 8, 2. - Δημητρίου Σίμου Μπαλάνου, *Πατρολογία*, ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 345.

9. Δημητρίου Σίμου Μπαλάνου, *ἔ.ἀ.*, σσ. 345-346.

10. *Ἐ. ἀ.*, σσ. 463-487. - Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας*, ἐν Ἀθήναις 1955. - Βασ. Μουστάκη, «Αὐγουστίνος ὁ Ἰππῶνος», *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 3, Ἀθήναι 1963, σσ. 459-466. - Berthold Altaner, *Patrologie*, Freiburg⁵ 1958, σσ. 374-412. - Augustinus Magister, *Extrait des communications, Études Augustiniennes*, Paris 1945. -

αὐτοὶ Πατέρες ἀπὸ ἄποψι μὲν μορφολογικὴ ἢ εἰδολογικὴ δείχνουν ἐκτίμησι πρὸς τὶς ὑφιστάμενες στὸ περιβάλλον διατυπώσεις περὶ δικαιοσύνης, τὶς ὁποῖες γνωρίζουν καλῶς ἀπὸ τὴ μνημονευθεῖσα δαψιλῆ ἐγκυκλία φιλοσοφικὴ τους μόρφωσι καὶ τὶς υἰοθετοῦν ἀδιστάκτως, ἐνῶ ἀπὸ ἄποψι ὕλης ἢ περιεχομένου ἢ στάσις τους ἀπέναντι στὴν ἐπικρατοῦσα Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου εἶναι ὄχι ἐχθρική ἢ ἀρνητική, οὔτε τελειῶς θετικὴ ἢ συγκριτιστικὴ καὶ δουλική, ἀλλὰ στάσις κριτικὴ καὶ ἐκλεκτικὴ, ἐπομένως σὲ πολλὰ σημεῖα φιλική. Οἱ Πατέρες γενικῶς παρέλαβαν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ πολιτισμὸ σημαντικὰ εἰδολογικὰ στοιχεῖα, ἀνεκαίνισαν τὸ ἐν πολλοῖς υἰοθετηθὲν ἀπὸ αὐτοὺς περιεχόμενό τους καὶ τὸ ἐμπλούτισαν μὲ νέα χριστιανικὰ στοιχεῖα, ἐνέταξαν τὸ ἀνακαινισμένο ἢ συμπληρωμένο περιεχόμενο σὲ νέες ὑπερκείμενες πνευματικὲς συναρτήσεις καὶ εὐρύτερες θεανθρώπινες διαστάσεις καὶ τὸ κατέστησαν ὄργανο ὑπηρετικὸ τοῦ διακονικοῦ καὶ ἀνακαινιστικοῦ ἐν Χριστῷ ἔργου τους.

Μέσα στὰ εὐρύτερα αὐτὰ θεανθρώπινα πλαίσια οἱ Πατέρες γενικῶς, ὅπως καὶ οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς τῆς Ἀγίας Γραφῆς, δὲν δίσταζαν νὰ προβάλλουν τρόπον τινὰ τὴν ἐντασσομένη σὲ εὐρύτερες πνευματικὲς διαστάσεις διδασκαλία περὶ «σπερματικοῦ λόγου», κατὰ τὴν ὁποία, ὅπως ἔλεγεν ὁ Ἰουστίνος, «ἐμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα λόγου»¹¹ καὶ «ὅσα γὰρ καλῶς αἰεὶ ἐφθέγγαντο καὶ εὖρον οἱ φιλοσοφήσαντες ἢ νομοθετήσαντες, κατὰ Λόγου μέρος εὐρέσεως καὶ θεωρίας ἐστὶ ποιηθέντα αὐτοῖς ..., ἕκαστος γάρ τις, ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ Θεοῦ Λόγου, τὸ συγγενὲς ὄρων, καλῶς ἐφθέγγατο ... Ὅσα οὖν παρὰ πᾶσι καλῶς εἴρηται, ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἐστὶ ... Παρὰ πᾶσι σπέρματα ἀληθείας δοκεῖ εἶναι»¹².

Κατὰ τὴ διατύπωσι Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, «ἦν μὲν οὖν πρὸ τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας εἰς δικαιοσύνην Ἑλληνιστὴν ἀναγκαῖα φιλοσοφία, ἐπαιδαγωγεῖ γὰρ καὶ αὕτη τὸ Ἑλληνικὸν ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους εἰς Χριστόν»¹³.

Αὐτὲς εἶναι οἱ κυριώτερες προϋποθέσεις τῶν περὶ δικαιοσύνης

Johannes Hirschberger, *Geschichte der Philosophie - Altertum und Mittelalter*, Basel - Freiburg - Wien ⁸1965, σσ. 345-375.

11. Ἰουστίνου, «Ἀπολογία 1 καὶ 2», *Migne* Ἐ.Π. 6, 335-456.

12. Ἐ. ἀ. - Λεων. Φιλιππίδου, *Ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν τῇ Χριστιανικῇ Θεολογίᾳ*, Ἀθήνα, 1938, σσ. 168-172.

13. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, «Λόγος προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας», *Migne* Ἐ.Π. 8, 173-176, ὅπου ἐπίσης τονίζεται ὅτι «πᾶσι γὰρ ἀπαξιαπλῶς ἀνθρώποις, μάλιστα δὲ τοῖς περὶ λόγους ἐνδιατρίβουσιν, ἐνοστέακται τις ἀπόρροια θεϊκῆ».

ἀντιλήψεων τῶν ὑπὸ ἐξέτασι Πατέρων, τὶς ὁποῖες θὰ σκιαγραφήσωμε κατωτέρω, προσθέτοντας παραλλήλως καὶ δειγματοληπτικῶς μερικὰ σημεῖα τῆς σχετικῆς δράσεώς τους. Ἡ διδασκαλία καὶ ἡ δράσις τους, συναρτώμενες πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ «καινὴν κτίσιν»¹⁴, ὑπερακοντίζουν κάθε γενικὴ ἐξάρτησί τους ἀπὸ τὶς ἱστορικοφιλοσοφικὲς δομὲς καὶ τὰ δικαιοῦντα πλαίσια τοῦ κοινωνικοπολιτισμικοῦ περιβάλλοντος.

2. Ἀπόψεις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν γὰρ τὴν δικαιοσύνη.

α) Στους Τρεῖς Ἱεράρχες ὑπάρχουν ἀρκετοὶ ὑπαινιγμοὶ καταφάσεως τῆς στωϊκῆς διδασκαλίας περὶ *Φυσικοῦ Δικαίου*¹⁵, ἡ ὁποία, ὡς γνωστὸν, ἐπηρέασε πολὺ τὴν ρωμαϊκὴ σκέψι. Στὴ διδασκαλία τους εἶναι ἐκδηλῆ ἡ πεποίθησις περὶ τῆς «*συννομολογίας τῶν λαῶν*» (*Cop-sensus gentium*) γὰρ τὸ *jus gentium*¹⁶, ἡ ὁποία σχετίζεται λ.χ. πρὸς τὴ διακήρυξι τοῦ Κικέρωνος, ὅτι «*lex est ratio summa insita in natura*»¹⁷. Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες προβάλλουν τὴν σχετικὴ διδασκαλία τοῦ Ἀπ. Παύλου, κατὰ τὴν ὁποία «*ὅταν γὰρ ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῇ, οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες ἑαυτοῖς εἰσι νόμος, οἷτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυροῦσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως...*»¹⁸.

Ὁ δικαιογόνος νόμος αὐτὸς ἔχει γραφῆ κατὰ κάποιον τρόπο «οὐ μέλανι, ἀλλὰ πνεύματι Θεοῦ ζῶντος, οὐκ ἐν πλαξὶ λιθίναις, ἀλλ' ἐν πλαξὶ καρδίας σαρκίνας»¹⁹.

Κατὰ τὴ διατύπωσι τοῦ Μ. Βασιλείου, «*ἔχομεν παρ' ἑαυτοῖς κριτήριον φυσικόν, δι' οὗ τὰ καλὰ τῶν πονηρῶν διακρίνομεν, ἀναγκαῖον ἡμῖν ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν πρακτέων, ὀρθὰς ποιεῖσθαι τῶν πραγμάτων τὰς διακρίσεις· καί, οἷόν τινα δικαστὴν ἴση καὶ δικαιοτάτη γνώμη*

14. Β' Κορ. 5, 17.

15. Περί Φυσικοῦ Δικαίου βλ. J. Messner, *Das Naturrecht*, 31958. - E. Bloch, *Naturrecht und menschliche Würde* 1961. - J. de Vries, *Naturrecht und positives Recht* 1858. - Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου Α'*, 1953. - Γεωργ. Μητσοπούλου, «Νεοθετικισμὸς καὶ Ἐπιστῆμὴ τοῦ Δικαίου», στὸν *Ἀναμνηστικὸ Τόμο Ἐμμ. Μιχελάκη*, 1972. - Κ. Τσάτσου, *Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, 2α ἐκδοσις, Ἀθήνα. - Βασιλείου Εὐτ. Νικοπούλου, *Ἡ νομικὴ σκέψις τοῦ Ἀπ. Παύλου (Συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα τοῦ Δικαίου τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων)*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 103 ἐξ.

16. Β.σ. Νικοπούλου, *ἔ. ἀ.*, σ. 111.

17. Κικέρωνος, *De officiis* 3, 5, ὅπου ἐπίσης τονίζεται: «*Nec vero solum natura, id est jure gentium ... constitum est*».

18. Ρωμ. 2, 15.

19. Β' Κορ. 3, 3.

τοῖς ἐναντίοις βραβεύοντα, πείθεσθαι μὲν τῇ ἀρετῇ, καταδικάζειν δὲ τὴν κακίαν»²⁰.

β) Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες προβάλλουν τὴ βιβλικὴ ἀντίληψι, κατὰ τὴν ὁποία ἡ δικαιοσύνη ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὴ συνισταμένη τῆς θρησκευτικῆς - ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. Ὁ «δίκαιος» εἶναι ὁ εὐσεβής, ποὺ ἐκτελεῖ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ὁ Ὅποῖος «ἠγάπησε δικαιοσύνην καὶ ἐμίσησεν ἀνομίαν» καὶ «τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ πονηροῦς καὶ ἀγαθοῦς καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους»²¹.

γ) Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες εἶναι ἐπηρεασμένοι μορφολογικῶς ἀπὸ τὴν κλασσικὴ πλατωνικὴ ἀντίληψι περὶ τῆς δικαιοσύνης ὡς τῆς κορυφαίας ἀρετῆς τῶν ἀρετῶν, ποὺ συμπεριλαμβάνει ὅλες τῖς ἠθικὲς στάσεις καὶ κρατεῖ σὲ ἰσορροπία τῖς ἠθικὲς δυνάμεις, ποὺ δροῦν μέσα στὸν ἄνθρωπο, ὅπως καὶ τῖς σχέσεις τῶν δυνάμεων αὐτῶν μέσα στὸν κοινωνικὸ βίω. Γνωστὴ στοὺς Πατέρες εἶναι καὶ ἡ ἀντίληψις τοῦ Ἀριστοτέλους, κατὰ τὴν ὁποία ἡ δικαιοσύνη, ὡς τὸ μέσον μεταξὺ τοῦ πολλοῦ καὶ τοῦ ὀλίγου, εἶναι ἡ ἀρχὴ ὄλων τῶν ἀρετῶν²².

Κατὰ Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, δικαιοσύνη εἶναι «ἡ ἐκπλήρωσις τῶν ἐντολῶν ἀπασῶν»²³, «αὕτη γὰρ πλήρωσιν ἀπαιτεῖ πάντων»²⁴. Ἡ ἐπίδρασις τῆς πλατωνικῆς - ἀριστοτελικῆς ἀντιλήψεως περὶ δικαιοσύνης πέρασε ἀπὸ τοὺς Πατέρες καὶ τὸν Σχολαστικισμό στὴ νεωτέρα Φιλοσοφία καὶ βρῆκε στὸ τέλος μεγάλη ἀπὸχρησιστὴν στὴ διδασκαλία τοῦ Leibniz γιὰ τὴν «*iustitia universalis*»²⁵.

Ἡ δικαιοσύνη ὡς καθολικὴ ἀρετὴ ἀπὸ ἄποψι περιεχομένου εἶναι

20. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία ιβ' εἰς τὴν Ἀρχὴν τῶν Παρουμιῶν», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 54 (Ἀθήναι, 1976), σ. 125.

21. Ψαλμ. 44, 7-8. - Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία εἰς τὸν μδ' Ψαλμόν», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 52 (1975), σ. 100.

22. Γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης, ἡ ὁποία «ἐστὶ τελεία, οὐχὶ ἀπλῶς, ἀλλὰ πρὸς ἕτερον», ὁ G. del Vecchio ἐπισημαίνει: «Ἡ δικαιοσύνη ταυτίζεται κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐν τῇ οὐσίᾳ τῆς πρὸς τὸ ἴσον καὶ πρὸς τὸ μέτρον, ὅπερ παρίσθησι τὸ μέσον ἢ τὴν ἴσην ἀπόστασιν μεταξὺ πλείονος καὶ ἐλάσσονος». (G. del Vecchio, *La iustitia*, ἑλλην. μτφρ. Κ. Πολυγένοῦς, Ἀθήναι 1961, σ. 33. - Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1129 b 26' Π, 5, 1106a 27 καὶ V, 6, 1131a 9).

23. Χρυσοστόμου, «Ὁμιλία ι' εἰς Ματθαῖον Εὐαγγελιστῆν», *Migne* Ἐ.Π. 57, 185.

24. Χρυσοστόμου, «Ὁμιλία ιζ' εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν», *Migne* Ἐ.Π. 60, 566.

25. Κ. Haase, «Gerechtigkeit», στὸ *Lexikon der Pädagogik*, τόμ. 2, Freiburg 1953, σσ. 252-253.

για τούς Πατέρες όχι ἀνθρωποκεντρική, ἀλλὰ θεονομική. Ὁ Χρυσόστομος, ἐρμηνεύοντας τὸν ψαλμικὸ στίχο «Κύριε ὁδήγησόν με ἐν τῇ δικαιοσύνῃ σου»²⁶, λέγει: «Δικαιοσύνην δὲ ἐνταῦθα τὴν καθολικὴν φησιν ἀρετὴν. Καὶ καλῶς (ὁ Ψαλμωδὸς) εἶπεν· Ἐν τῇ δικαιοσύνῃ σου· ἔστι γὰρ καὶ ἀνθρώπων δικαιοσύνη, ἢ ἀπὸ τῶν νόμων τῶν ἐξωθεν, ἀλλ' εὐτελής, καὶ οὐκ ἔχουσα τὸ τέλειον καὶ ἀπηρτισμένον, καὶ ἐξ ἀνθρωπίνων συγκειμένη λογισμῶν. Ἐγὼ δὲ τὴν Σὴν αἰτῶ δικαιοσύνην, τὴν ἀπὸ τοῦ κατενηνεγμένην καὶ τὴν εἰς οὐρανὸν χειραγωγούσαν, καὶ τὴν (Σὴν) συμμαχίαν, ὥστε ταύτην ἐπισπᾶσθαι τὴν δικαιοσύνην»²⁷.

δ) Τότε εἶναι δυνατόν νὰ ὀμιλῶμεν γιὰ τὴ δικαιοσύνη ὡς ἀρετὴ, ὅταν ἡ δικαία πράξις προέρχεται ἐξ ἐλευθέρως ἀποφάσεως τοῦ αὐτεξουσίου, τοῦ στωϊκοῦ «ἐφ' ἡμῖν», τὸ ὁποῖο συχνὰ ὑπενθυμίζουσι οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες. Ἡ ἀξία τῆς πράξεως αὐτῆς κρίνεται ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς διαθέσεως. Γι' αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος, κατὰ τὸν Μ. Βασίλειο, πρέπει νὰ ζῆ, κατὰ τὸν ψαλμικὸ στίχο, «πορευόμενος ἄμωμος καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην»²⁸.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἐξῆς σχόλιο τοῦ ἁγίου τῆς Καισαρείας:

«Εἰ ἄμωμος ἐστὶν ὁ μηδενὸς τῶν ἀγαθῶν ἐλλειψῆς, ἀπὸ πάσης κακίας ἀπταιστώσ τὸν βίον ἑαυτοῦ διεξάγων, τίνα ἔχει πρὸς τὸν ποιῶντα δικαιοσύνην διαφορὰν; Ἄρ' οὐν τὸν αὐτὸν νοῦν ἐν διπλοῖς ρήμασιν ἀπαγγέλλει· πορευόμενος ἄμωμος καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην»²⁹. Ἡ ἰδίαν τινὰ διάνοιαν ἐκότερον τῶν εἰρημένων παρίστησιν; Ἴνα ἢ ὁ μὲν ἄμωμος ὁ κατὰ τὸν ἐν κρυπτῷ ἄνθρωπον εἰς πᾶσαν τελείωσιν ἀρετῆς ἀπηρτισμένος, ὁ δὲ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην ὁ τὸ πρακτικὸν ἑαυτοῦ διὰ σωματικῶν ἐνεργειῶν τελειῶν. Δεῖ γὰρ οὐ μόνον ποιεῖν τὴν δικαίαν πράξιν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διαθέσεως δικαίας ἐργάζεσθαι· κατὰ τὸ εἰρημένον, ὅτι «δικαίως τὸ δίκαιον διώξεις»³⁰, τουτέστι μετὰ τοῦ λόγου τῆς δικαιοσύνης ἐπιτελεῖν τὴν πράξιν»³¹.

ε) Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ γενικῆ, ὑπάρχει καὶ ἡ μερικὴ δικαιοσύνη. Ὁ Χρυσόστομος, ἀναφερόμενος στὸν Μακαρισμὸ «Μακάριοι οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην»³², ἐρωτᾷ καὶ ἀπαντᾷ: «Ποίαν

26. Ψαλμ. 5, 9.

27. Χρυσόστομος, «Ἐρμηνεῖα εἰς τὸν δ' Ψαλμόν», *Migne* Ἐ.Π. 55, 66-67.

28. Ψαλμ. 14, 2.

29. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία εἰς τὸν ἰδ' Ψαλμόν», *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 52 (1975), σ.

31.

30. Δευτ. 16, 20.

31. Μ. Βασιλείου, *ἔ. ἀ.*

32. *Ματθ.* 5, 6.

δικαιοσύνην; Ἡ τὴν καθόλου φησὶν ἀρετὴν ἢ τὴν μερικὴν ταύτην τὴν ἀπεναντίας τῇ πλεονεξία κειμένην»³³. Εἶναι γνωστὴ στοὺς Πατέρες ἡ ἀρχαία διαίρεσις τῶν θεμελιωδῶν ἀρετῶν. Ὁ Μ. Βασίλειος τονίζει ὅτι πρέπει νὰ κατορθωθοῦν «ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ ἀνδρεία, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ φρόνησις καὶ αἱ λοιπαὶ ἀρεταί, ὅσαι ταῖς γενικαῖς ταύταις ὑποδιαιροῦνται»³⁴.

Οἱ Πατέρες γνωρίζουν ἀσφαλῶς τοὺς περὶ δικαιοσύνης ἀρχαίους ὁρισμοὺς λ.χ. τοῦ Σιμωνίδη: «τὸ τὰ ὀφειλόμενα ἐκάστω ἀποδιδόναι»³⁵ ἢ τοῦ Οὐλπιανοῦ: «*Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuere*»³⁶.

Καὶ κατὰ τοὺς Πατέρες ἡ θεμελιώδης διάστασις τῆς εἰδικῆς μερικῆς ἀρετῆς τῆς δικαιοσύνης συνίσταται στὴν ὀρθὴ ἀπονομὴ (διανομὴ) τοῦ δικαίως ἀνήκοντος στὸν καθένα. Ὅταν μιλάμε σήμερα γιὰ δικαιοσύνη, ἐννοοῦμε συνήθως αὐτὴν τὴν ἰδιαίτερη δικαιοσύνη, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενο συμπυκνώνεται στὴ διατύπωσι τοῦ Οὐλπιανοῦ «*suum cuique*». Ἐν τούτοις τὸ φαινομικῶς ἀπλὸ αὐτὸ πλαίσιο περιέχει πολὺπτυχη προβληματικὴ, τὴν ὁποία οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες ἐπισημαίνουν καὶ ὑπερβαίνουν μέσα στὰ θεονομικὰ πλαίσια τῆς ἱεραρχικῆς διαβαθμίσεως τῶν ἀξιῶν.

στ) Καὶ οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες συμμετέχουν στὴν προσπάθεια πρὸς διασάφισι τῆς διακρίσεως διαφόρων μορφῶν δικαιοσύνης καὶ ποικίλων τρόπων ἐμφανίσεώς της. Ἡ προσπάθεια αὕτη γίνεται ὑπὸ διάφορες ὀπτικὰς γωνίες. Ἀναλόγως πρὸς τὴν πρωταρχικὴ πηγὴ τοῦ δικαίου περιγράφουν μορφὲς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ καὶ δικαιοσύνης τῶν ἀνθρώπων. Ἀναλόγως πρὸς τὸ κοινωνικὸ πλαίσιο, στὸ ὁποῖο ἀνήκουν οἱ φορεῖς τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν καθηκόντων, οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες ἀναφέρονται στὴ δικαιοσύνη διαφόρων ἐπὶ μέρους ἐθνῶν καὶ στὴ διεθνή δικαιοσύνη. Ἐπειτα στὰ ἔργα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν προβάλλονται συχνὰ μὲ χριστιανικὸ περιεχόμενο οἱ ἀριστοτελικές

33. Χρυσοστόμου, «Ὁμιλία ιε' εἰς Ματθαῖον Εὐαγγελιστὴν», *Migne* Ἐ.Π. 57, 227.

34. Μ. Βασιλείου, «Ἐπιστολὴ 14, Γρηγορίῳ ἐταίρῳ», *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 55 (1977), σ. 14.

35. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, I, 6, 331b. Πρβλ. Πλάτωνος, *Πολιτικός*, 294e-295a: «ἀκριβῶς ἐνὶ ἐκάστω τὸ προσήκον ἀποδιδόναι».

36. Ulpianus, *Libro primo regularum* = *Digesta* I, 1, 10 princ. § 11, σημ. 5. - Κικέρωνος *De re publica* III, 9. - Τοῦ ἰδίου, *De natura Deorum* III, 15, § 38. - Τοῦ ἰδίου, *De finibus bonorum et malorum* V, 23, § 65. - Τοῦ ἰδίου, *De officiis*, I, 5, § 5. - Βασ. Νικοπούλου, *ἔ. ἀ.*, σ. 69-70.

μορφές τῶν διανεμητικῶν, ἀνταλλακτικῶν, διορθωτικῶν, ὑγιῶς ἐξισωτικῶν (μέσα στίς ἀναπόφευκτες ἀνισότητες) στόχων τῆς δικαιοσύνης. Οἱ σχετικὲς ἐκφράσεις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν ὑπενθυμίζουν τοὺς γνωστοὺς διεθνῶς καθιερωμένους λατινικοὺς ὄρους «*iustitia commutativa*», «*iustitia distributiva*» καὶ «*iustitia legalis*»³⁷.

Κατὰ τὸν Χρυσόστομο, δίκαιον εἶναι «τὸ πρὸς ἀξίαν τῶν ἔργων ἐκάστω ἀποδιδόμενον»³⁸.

Κατὰ τὸν Μ. Βασίλειο, «ἀπόδειξιν τῆς τοῦ Θεοῦ δικαιοκροσίας ἔχει ἢ τῶν ὁμοίων ἀντίδοσις. Ἐγκατέλιπε Κύριον, διὰ τοῦτο ἐγκαταλειφθήσεται ἢ θυγάτηρ Σιών»³⁹. Ὁ Θεός, ποῦ ἔχει «δικαιοκροσίαν»⁴⁰, «ἀποδώσει ἐκάστω κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ»⁴¹. Ὁ Μ. Βασίλειος ὁμιλεῖ γιὰ «τὸν Θεὸν κριτὴν δίκαιον τὴν ἀξίαν ἀντίδοσιν τοῖς βεβιωμένοις ἐπάγοντα»⁴². Ἡ δικαιοκροσία Χριστοῦ σημαίνει «ἀνταπόδοσιν τῶν βεβιωμένων ἡμῖν»⁴³. Ὁ αὐτὸς ἱερός πατήρ, συναρτώντας τὴν ἔννοια αὐτὴ τῆς δικαιοσύνης πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς Θεοδικίας, ἐρωτᾷ: «Ἄρα ἔστι Θεὸς ἐν οὐρανῷ, οἰκονομῶν τὰ καθ' ἕκαστον; Ἄρα κρίσις; Ἄρα ἀνταπόδοσις ἐκάστω κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ; Διατί οὖν δίκαιοι πένονται καὶ ἁμαρτωλοὶ πλουτοῦσιν; (Διατί) οὗτοι ἄτιμοι, κἀκεῖνοι ἐνδοξοί;»⁴⁴. Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ τοῦ Μ. Βασιλείου ἀπορρέουν δικαιολογημένα ἀπὸ τὴν πεποιθήσί του ὅτι «ἀγαθὸς ὁ Θεός, ἀλλὰ καὶ δίκαιος» δίκαιον δὲ ἢ πρὸς ἀξίαν ἀντίδοσις,

37. Περισσότερα γιὰ τίς λατινικὲς διατυπώσεις τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς δικαιοσύνης καὶ διὰ τὸ νόημά τους βλ. Fr. Tillmann, *Handbuch der Katholischen Sittenlehre*, τόμ. IV, 2, Düsseldorf 1936. - G. del Vecchio, *La Giustizia*, Roma 1951 (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἤδη μνημονευθεῖσα μετάφρασι τοῦ Κ. Πολυγένοῦς, ὑπάρχει καὶ γερμ. μετάφρασις: *Die Gerechtigkeit*, Basel 1958). - K. Haase, ἔ. ἀ. - J. Newman, *Foundations in Justice. A Historical - Critical Study in Thomism*, Cork 1954. - Johannes Hessen, *Ethik - Grundzüge einer personalistischen Wertethik*, Leiden 1954, σσ. 61-63. - B. Trude, *Der Begriff der Gerechtigkeit in der aristotelischen Rechts- und Staatsphilosophie*, Berlin 1955. - J. Pieper, *Über die Gerechtigkeit*, München 1959.

38. *Migne* 'E.Π. 53, 139.

39. Μ. Βασιλείου, «Ἐρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν», *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 56 (1978), σσ. 63-64.

40. Μ. Βασιλείου, «Ἐρμηνεία εἰς τὸν λζ΄ Ψαλμόν», *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 57 (1978), σ. 131.

41. Ἐ. ἀ.

42. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία Α΄ εἰς τὴν Ἑξαήμερον», *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 51 (1975), σ. 188.

43. Μ. Βασιλείου, «Λόγος Α΄ περὶ νηστείας», *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 54 (1976), σ. 20.

44. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία εἰς τὸν α΄ Ψαλμόν», *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 52 (1975), σ. 15.

καθὼς γέγραπται: Ἐργαζόμενος ὡς ὁ Κύριος, ὁ ἀγαθὸς, ὁ ἀγαθὸς, τοὺς δὲ ἐκκλίνοντες εἰς τὰς στραγγαλιὰς ἀπάξει Κύριος μετὰ τῶν ἐργαζομένων τὴν ἀνομίαν»⁴⁵.

Ὁ Μ. Βασιλείου, ἀναφερόμενος στοὺς στίχους «Εἰ ἀνταπέδωκα τοῖς ἀνταποδιδούσι μοι κακὰ»⁴⁶ καὶ «Ἀνταπόδος τῷ δούλῳ σου»⁴⁷, τονίζει: «Σύνηθες τῇ Γραφῇ τὸ τῆς ἀνταποδόσεως ὄνομα ... Ἀντὶ γὰρ τοῦ εἰπεῖν, δός, εἴρηται, ἀνταπόδος. Δόσις μὲν οὖν ἐστὶν ἢ καταρχὴ τῆς εὐποιΐας, ἀπόδοσις δὲ ἢ τοῦ ἴσου ἀντιμέτρησις παρὰ τοῦ εὐπεπονθότος· ἀνταπόδοσις δὲ δευτέρω τις ἀρχὴ καὶ περίοδος τῶν καταβαλλομένων εἰς τινὰς ἀγαθῶν ἢ κακῶν»⁴⁸. Ἡ λέξις «πεπονθότος» μᾶς ὑπενθυμίζει τόσο τὴν φράσιν τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων τοῦ Ἀριστοτέλους γιὰ τὸ «ἀντιπεπονθός»⁴⁹, ὅσον καὶ τοὺς Πυθαγορείους, οἱ ὅποιοι «ὠρίζοντο ἀπλῶς τὸ δίκαιον τὸ ἀντιπεπονθός ἄλλω»⁵⁰.

ζ) Ἀληθινὸ διαμάντι μέσα στὰ ἔργα τοῦ Μ. Βασιλείου εἶναι ἡ θαυμασιὰ εὐσύνοπτη ἀναφορὰ του στὴ δικαιοσύνη, ἢ ὅποια ἀναφορὰ περιέχεται στὴν ἰβ' Ὁμιλία του «Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν»⁵¹. Ἡ ἀναφορὰ αὕτη χρησιμοποιεῖ ἀριστοτελικὲς διατυπώσεις ὡς ἐφαλτήριο, γιὰ νὰ ἀνυψώσῃ στὴν «ὄντως ἀληθῆ καὶ θεῖαν δικαιοσύνην»⁵². Ἄς ἐπιτραπῆ νὰ παρατεθῆ κατωτέρω ἀπὸ τὸ Ὑπόμνημα αὐτὸ ὀλόκληρη ἢ ὑπ' ἀρ. 8 παράγραφος, ἢ ὅποια ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Χαρίζεται ἡ Παροιμία καὶ τὸ νοῆσαι δικαιοσύνην ἀληθῆ. Ἐπεὶ οὖν ἐστὶ δικαιοσύνη ἐξὶς ἀπονεμητικὴ τοῦ κατ' ἀξίαν· δυσθήρατον δὲ τοῦτο, τῶν μὲν διὰ τὸ περὶ τὴ φρόνησιν ἐλλειπές, οὐκ ἐξευρισκόντων ἐκάστω διανεῖμαι τὸ ἴσον, τῶν δέ, διὰ τὸ προκατέχεσθαι ὑπὸ παθῶν ἀνθρωπίνων, ἀφανιζόντων τὸ δίκαιον ὅταν πενήτων μὲν καταφρονῶσι, δυνάστας δὲ ἀδικοῦντας μὴ διελέγχωσι, δώσειν ὑπισχνεῖται τοῖς ἑαυτῆς μαθηταῖς ἢ βίβλος τῶν Παροιμιῶν τῆς ἀληθοῦς δικαιοσύνης

45. Μ. Βασιλείου, Εἰσαγωγικά, ΒΕΠΕΣ, τ. 51 (1975), σσ. 151.

46. Ψαλμ. 7, 4-6.

47. Ψαλμ. 18, 17.

48. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία εἰς τὸν α' ψαλμόν», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 52 (1975) σ. 21.

49. Ἀριστοτέλους, Ἡθικὰ Νικομάχεια V 8, 1132b 21.

50. Ἀριστοτέλους, ἔ. ἀ.: «Δοκεῖ δὲ τισὶ καὶ τὸ ἀντιπεπονθός εἶναι ἀπλῶς δίκαιον, ὡς περὶ οἱ Πυθαγόρειοι ἔφασαν. ὠρίζοντο γὰρ ἀπλῶς τὸ δίκαιον τὸ ἀντιπεπονθός ἄλλω».

51. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία ἰβ' εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 54 (1976), σσ. 116-132.

52. Ἐ. ἀ., σ. 123.

τὴν γνώσιν. Καὶ ἐπειδὴ πολλοὶ τὸν παρὰ τῶν πολλῶν ἔπαινον θηρώμενοι, ἔργῳ μὲν τὴν ἀδικίαν καὶ τὸ πλεονεκτικὸν ὡς ὠφέλιμον προτιμῶσι, σχήματι δὲ καὶ λόγῳ τὴν ἰσότητα καὶ τὴν δικαιοσύνην ὑπερθαυμάζουσιν, οὐδὲ τούτους ἀγνοήσει ὁ τὰς Παροιμίας πεπαιδευμένος, ἀλλὰ γνώσεται τίς ἡ κίβδηλος καὶ νενοθευμένη καὶ τίς ἡ ἀληθινή καὶ ἄδολος δικαιοσύνη. Ἐπεὶ μέντοι πολλοὺς καὶ οἱ ἔξωθεν σοφοὶ κατεβάλλοντο λόγους περὶ δικαιοσύνης καὶ πιθανῶς παρακρούονται τοὺς μὴ δυναμένους τῷ ἀληθεῖ λόγῳ περὶ τοῦ σκέμματος τούτου ἐπακολουθῆσαι, ἐπαγγέλλεται γνωρίσειν ἡ βίβλος τὴν ἀληθῆ δικαιοσύνην ὥστε τὸ ἐκ τῶν σοφισμάτων ἡμᾶς βλαβερόν διαδράναι. Ἦδη δὲ καὶ τὰ νόμιμα τῶν ἐθνῶν, πολλὴν πρὸς ἄλληλα ἔχοντα τὴν διαφορὰν, σύγχυσιν ἐμποιεῖ ταῖς διανοίαις τῶν μὴ τὸν ἀκριβῆ τῆς δικαιοσύνης λόγον κατειληφότων. Ἐνια μὲν γὰρ τῶν ἐθνῶν τὴν πατροφονίαν δικαίαν τίθενται· ἄλλα δὲ τῶν ἐθνῶν πάντα φόνον ὡς ἀνόσιον ἀποτρέπεται. Καὶ τὰ μὲν σωφροσύνην ὑπερτιμᾷ· τὰ δὲ μητρᾴσι καὶ θυγατρᾴσι καὶ ἀδελφαῖς ἐπιμαίνεται. Καὶ ὅλως πολλοί, ἀρχαίῳ ἔθει κεκρατημένοι, τὸ μυσαρὸν τῶν γενομένων οὐ διακρίνουσιν. Ἡ δὲ βίβλος αὕτη, διδάσκουσα τὰ περὶ τῆς ἀληθοῦς δικαιοσύνης, ῥύεται τῶν ἐξ ἀλογίας παθῶν τοὺς ἀνθρώπους. Ἔστι δὲ δικαιοσύνη, ἡ μὲν τις ἐν ἡμῖν στρεφόμενη, ἡ τοῦ ἰσοῦ διανομή. Ἐὰν γὰρ καὶ μὴ τυγχάνωμεν αὐτοῦ κατὰ ἀκρίβειαν, ἀλλὰ γνώμῃ τῇ δικαιοτάτῃ ποιοῦντες, οὐκ ἀποπίπτομεν τοῦ σκοποῦ. Ἡ δὲ τις οὐρανόθεν ἐπαγομένη παρὰ τοῦ δικαίου κριτοῦ, ἣ τε ἐπανορθωτικὴ καὶ ἡ ἀνταποδοτικὴ, ἥς πολὺ τὸ δυσθεώρητον διὰ τὸ ὕψος τῶν ἐναποκειμένων αὐτῇ δογμάτων. Τοῦτο γὰρ οἶμαι λέγειν τὸν Ψαλμωδόν· ἡ δικαιοσύνη σου ὡς ὄρη Θεοῦ. Ἐπαγγέλλεται οὖν ταύτην τὴν ὄντως ἀληθῆ καὶ θεῖαν δικαιοσύνην φανερὰν καταστήσειν τοῖς ἐγγεγυμνασμένοις τῇ παροιμιῳδεῖ διδασκαλίᾳ⁵³.

η) Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες πολλὰς φορὰς ἀναφέρουν διάφορες πτυχὲς διανεμητικῆς ἢ ἀπονεμητικῆς δικαιοσύνης, ἡ ὁποία συναρτᾶται πρὸς «τὸ περὶ ἀπονεμητέων καὶ οὐκ ἀπονεμητέων»⁵⁴. Πρῶξις δικαιοσύνης εἶναι λ.χ. τὸ νὰ παρέχουν «οἱ κύριοι τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἰσότητα τοῖς δούλοις»⁵⁵ καί, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Χρυσόστομος, «τὸ κατ' ἀξίαν ἕκαστος λαμβάνειν»⁵⁶.

53. Ἐ. ἀ., σ. 122-123.

54. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία εἰς τὸν κθ' ψαλμόν», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 52 (1975), σ. 59.

55. Κολ. 4, 1.

56. Παν. Τρεμπέλα, Ἑπόμνημα εἰς τὰς ἐπιστολάς τῆς Καινῆς Διαθήκης, τόμ. Α', σ. 50. - Βασ. Νικοπούλου, ἔ. ἀ., σ. 78.

Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες χρησιμοποιοῦν τὴν ἔννοιαν τοῦ χρέους ἢ τῆς ὀφειλῆς καὶ ἐπαναλαμβάνουν μὲ τὸν Ἀπ. Παῦλο ὅτι «τῷ ἐργαζομένῳ ὁ μισθὸς οὐ λογίζεται κατὰ χάριν, ἀλλὰ κατὰ ὀφείλημα»⁵⁷, δοθέντος ὅτι «ἄξιος ὁ ἐργάτης τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ»⁵⁸.

Γενικῶς οἱ Πατέρες προβάλλουν τὴν προτροπὴ τοῦ Ἀπ. Παύλου: «Ἀπόδοτε οὖν πᾶσι τὰς ὀφειλάς· τῷ τὸν φόρον τὸν φόρον, τῷ τὸ τέλος τὸ τέλος, τῷ τὸν φόβον τὸν φόβον, τῷ τὴν τιμὴν τὴν τιμὴν»⁵⁹.

θ) Στὰ χριστιανικὰ πλαίσια ἡ διανεμητικὴ δικαιοσύνη δὲν φθάνει σὲ ἀπόδοσι κακοῦ ἀντὶ κακοῦ. Ὁ Χρυσόστομος τονίζει: «Εἰ κακὸν ἀντὶ κακοῦ οὐ χρὴ ἀποδίδοναι, πολλῷ μᾶλλον κακὸν ἀντὶ ἀγαθοῦ, πολλῷ μᾶλλον μὴ προϋπάρξαντος κακοῦ ἀποδοῦναι κακόν»⁶⁰.

Ἡ δικαιοσύνη κορυφώνεται στὴν προτροπὴ: «Μηδενὶ μηδὲν ὀφείλετε εἰ μὴ τὸ ἀγαπᾶν ἀλλήλους»⁶¹. Ὁφειλὴ εἶναι καὶ ἡ διαρκῶς ἀύξανομένη ἀγάπη. Ὁ Χρυσόστομος ἐπισημαίνει χαρακτηριστικῶς: «Φησὶ (ὁ Ἀπ. Παῦλος) καὶ ταύτην (τὴν ἀγάπην) ὀφείλημα εἶναι, οὐ μὴν τοιοῦτον οἶον τὸ τοῦ φόρου, οἶον τὸ τοῦ τέλους, ἀλλὰ διηνεκές· οὐδέποτε γὰρ αὐτὴ βούλεται ἀποδίδοσθαι· μᾶλλον δὲ ἀποδίδοσθαι μὲν αἰεὶ βούλεται, οὐ μὴν πληροῦσθαι, ἀλλ' αἰεὶ ὀφείλεσθαι. Τοιοῦτον γάρ ἐστι τὸ χρέος ὡς καὶ δίδοναι καὶ ὀφείλειν αἰεὶ»⁶². Ἡ ἀγάπη πρὸς τοὺς συνανθρώπους θεμελιώνεται στὴν Χριστιανικὴ Ἀνθρωπολογία, ἡ ὁποία ἐπιβάλλει ἀγάπη πρὸς τοὺς συνανθρώπους γιὰ τὴν πνευματικὴ συγγένεια⁶³.

Ἡ πνευματικὴ συγγένεια τῶν ἀνθρώπων δημιουργεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ὅλοι ἔχουν πλασθῆ «κατ' εἰκόνα» καὶ «καθ' ὁμοίωσιν» τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸς χάριν ὅλων ἔχει θυσιασθῆ ὁ Χριστός. Ὅπως τονίζει Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, «ἄνθρωπός ἐστι τὸ περισπούδαστον τοῦ Θεοῦ ζῶον... Κἄν εἷς ἦ, ἄνθρωπός ἐστι, δι' ὃν οὐρανὸς ἐτανύσθη καὶ ἥλιος φαίνει καὶ σελήνη τρέχει καὶ ἀῆρ ἐξεχύθη καὶ πηγαὶ βρῦουσι καὶ θάλασσα ἠπλώθη καὶ προφήται ἐπέμφθησαν καὶ νόμος ἐδόθη· καὶ τί δὴ πάντα λέγειν; δι' ὃν ὁ μονογενὴς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ

57. Ρωμ. 4, 4.

58. Α' Τιμ. 5, 18.

59. Ρωμ. 13, 6-7.

60. Παν. Τρεμπέλα, ἔ. ἀ., σ. 312.

61. Ρωμ. 13, 8.

62. Παν. Τρεμπέλα, ἔ. ἀ., σ. 191.

63. Πρβλ. Εὐαγγέλιου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς*, Ἀθήνα 1991, σσ. 63 ἐξ.

ἄνθρωπος ἐγένετο. Ὁ Δεσπότης μου ἐσφάγη καὶ τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐξέχεεν ὑπὲρ ἀνθρώπου· κἀγὼ καταφρονῆσαι ἔχω; Καὶ ποῖαν ἔχω συγγνώμη;»⁶⁴. Σὲ μία τέτοια ἀκριβῶς ἀντίληψι γιὰ τὸν ἄνθρωπο θεμελιώνονται κατὰ τὸν τελειότερο τρόπο ἢ ἀναγνώρισις καὶ ἡ προστασία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου.

ι) Πολλά λέγουν οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες καὶ γιὰ τὴν ἰσότητα ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Ὁ Μ. Βασίλειος λ.χ. τονίζει: «Μία γὰρ ἀρετὴ ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ἐπειδὴ καὶ ἡ κτίσις ἀμφοτέροις ὁμότιμος, ὥστε καὶ ὁ μισθὸς ὁ αὐτὸς ἀμφοτέροις... Ὡν δὲ ἡ φύσις μία, τούτων καὶ αἱ ἐνέργειαι αἱ αὐταί· ὧν δὲ τὸ ἔργον ἴσον, τούτων καὶ ὁ μισθὸς ὁ αὐτός»⁶⁵.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐξῆς περικοπὴ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν ἠθικὴ ἀξιολόγησι ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καὶ στὴν ἀντιμετώπισι τῶν ζητημάτων τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς ἠθικῆς διαφθοράς: «Ὁρῶ τοὺς πολλοὺς κακῶς διακειμένους καὶ τὸν νόμον αὐτῶν ἄνισον καὶ ἀνώμαλον. Τί δήποτε γάρ, τὸ μὲν θῆλυ ἐκόλασαν, τὸ δὲ ἄρρεν ἐπέτρεψαν; Καὶ γυνὴ μὲν κακῶς βουλευσαμένη περὶ κοίτην ἀνδρὸς μοιχάται καὶ πικρὰ ἐντεῦθεν τὰ τῶν νόμων ἐπιτίμια· ἀνὴρ δὲ καταπονεύων γυναικός, ἀνεύθυνος; Οὐ δέχομαι ταύτην τὴν νομοθεσίαν, οὐκ ἐπαινῶ τὴν συνήθειαν. Ἄνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες, διὰ τοῦτο κατὰ γυναικῶν ἡ νομοθεσία... Θεὸς δὲ οὐχ οὕτως... Ὁμοίως καὶ τὸ ἀγαθὸν ἐτίμησε καὶ τὸ κακὸν ἐκόλασε... Ὁρᾶτε τὸ ἴσον τῆς νομοθεσίας. Εἷς ποιητὴς ἀνδρὸς καὶ γυναικός, εἷς χοῦς ἀμφοτέροι, εἰκὼν μία, νόμος εἷς, θάνατος εἷς, ἀνάστασις μία. Ὁμοίως ἐξ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς γεγόναμεν· ἐν χρέος παρὰ τῶν τέκνων τοῖς γονεῦσιν ὀφείλεται»⁶⁶.

ια) Ἡ κλεψύδρα δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀσχοληθῶμε μὲ τὶς συχνὲς ἀναφορὰς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν σὲ διάφορες πτυχὲς καὶ μορφὲς τοῦ δικαίου (ἀστικοῦ, οἰκογενειακοῦ, ποινικοῦ κ.λπ.). Γιὰ νὰ περιορισθοῦμε σὲ ἓνα παράδειγμα, εἶναι ἀξιόλογες οἱ ρωμαλέες ἀπόψεις τῶν Πατέρων γιὰ τὸν τόκο καὶ τοὺς τοκογλύφους. Ὁ Μ. Βασίλειος λ.χ. λέγει ὅτι ὁ τέλειος ἄνθρωπος, κατὰ τὸν προφήτη Ἰεζεκιήλ, «ἐν τοῖς ἀνδραγαθήμασιν ἀπρηίθησε, τὸ ἀργῦριον αὐτοῦ ἐπὶ τόκῳ μὴ δοῦναι».

Καὶ προσθέτει ὁ ἱ. πατήρ: «Πολλαχοῦ τῆς Γραφῆς διαβέβληται ἡ

64. Χρυσοστόμου, «Ὁμιλία εἰς τὸν παῶν Λάζαρον», *Migne* Ἐ.Π. 48, 1029. Πρβλ. 54, 587.

65. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία εἰς τὸν ἄ ψαλμόν», *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 52 (1975), σ. 14.

66. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, «Λόγος λζ' εἰς τὸ Ματθαίου 19, 1- 2», *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 60 (1980), σσ. 55-56.

ἀμαρτία αὐτή. Ὁ τε γὰρ Ἰεζεκιήλ ἐν τοῖς μεγίστοις τῶν κακῶν τίθεται τόκον λαβεῖν καὶ πλεονασμὸν καὶ ὁ νόμος διαρρηθῆν ἀπαγορεύει· “οὐκ ἐκτοκιεῖς τῷ ἀδελφῷ σου καὶ τῷ πλησίον σου”⁶⁷. Καὶ πάλιν φησὶ “δόλος ἐπὶ δόλω, καὶ τόκος ἐπὶ τόκῳ”⁶⁸. Καὶ περὶ πόλεως δὲ τῆς ἐν πλήθει κακῶν εὐθηνουμένης ὁ Ψαλμὸς τί φησιν; “Οὐκ ἐξέλιπεν ἐκ τῶν πλατειῶν αὐτῆς τόκος καὶ δόλος”⁶⁹.

Κατὰ τὸν Μ. Βασίλειο, εἶναι ἀπαράδεκτο τὸ «ἐπινοεῖν ἐκ τῶν συμφορῶν τοῦ πένητος προσόδους ἑαυτῷ καὶ εὐπορίας συνάγειν... Ὡς δὲ τὰ μὲν χρήματα ὑπορρεῖ, ὁ δὲ χρόνος προῖων τοὺς τόκους ἑαυτῷ συμπροάγει, οὐ νύκτες ἐκείνῳ ἀνάπαισιν φέρουσιν... Μισεῖ τὰς ἡμέρας πρὸς τὴν προθεσμίαν ἐπειγομένης, φοβεῖται τοὺς μῆνας ὡς τόκων πατέρας. Κἂν καθεύδῃ, ἐνύπνιον βλέπει τὸν δανειστήν, κακὸν ὄναρ, τῇ κεφαλῇ παριστάμενον· κἂν γρηγορῇ, ἔννοια αὐτῷ καὶ φροντίς ὁ τόκος ἐστὶ... Ὁ δανειστής... τὸ πλέον ἐπιζητεῖ»⁷⁰.

ιβ) Ἡ διορθωτικὴ ἢ ἀνταποδοτικὴ δικαιοσύνη, ἐνισχυομένη ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, ἀποβλέπει πρὸ πάντων στὴν ἄρση τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας καὶ ταυτίζεται μὲ τὴν λεγομένη «κοινωνικὴ δικαιοσύνη» (*iustitia socialis*), γιὰ τὴν ὁποία σήμερα γίνεται εὐρὺς λόγος μετὰ τὴ χρησιμοποίησιν τῆς ἐκφράσεως αὐτῆς στὴν κοινωνικὴ Ἐγκύκλιο *Quadragesimo anno* τοῦ Πάπα Πίου ΙΑ΄, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε τὸ 1931 γιὰ τὴ συμπλήρωσιν 40 ἐτῶν ἀπὸ τὴν κυκλοφορίαν κατὰ τὸ ἔτος 1891 τῆς περιφήμου Ἐγκυκλίου *Regum novarum* τοῦ Πάπα Λέοντος ΙΓ΄.

Ἰδοὺ μερικὰ δείγματα ἀπὸ τὰ πύρινα κοινωνικὰ κηρύγματα τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Ὁ Μ. Βασίλειος, τονίζοντας ὅτι οἱ εὐποροὶ εἶναι οἰκονόμοι τῶν δωρεῶν τοῦ Θεοῦ, ἐπιτίθεται ἐναντίον τῶν ἀσπλάγχχνων, τοὺς ὁποίους δὲν διστάζει νὰ χαρακτηρίσῃ ὡς «λωποδύτας καὶ σφετεριστὰς τῶν ὄσων πρὸς οἰκονομίαν ἐδέξαντο»⁷¹.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀναφήνησις: «Ἡ ὁ μὲν ἐνδεδυμένον ἀπογυμνῶν λωποδύτης ὀνομασθήσεται, ὁ δὲ τὸν γυμνὸν μὴ ἐνδύων, δυνάμενος τοῦτο ποιεῖν, ἄλλης τινός ἐστι προσηγορίας ἄξιος; Τοῦ πεινῶντός ἐστιν ὁ ἄρτος, ὃν σὺ κατέχεις, τοῦ γυμνητεύοντος τὸ ἱμάτιον, ὃ σὺ φυλάσσεις εἰς ἀποθήκας... Ὡστε τοσοῦτους ἀδικεῖς, ὅσοις

67. Ἰεζ. 18, 8. - Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία εἰς τὸν ἰδ΄ Ψαλμόν», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 52 (1975), σ. 36.

68. Ἰερ. 9, 6.

69. Ψαλμ. 54, 12. - Μ. Βασιλείου, ἔ. ἀ.

70. Μ. Βασιλείου, ἔ. ἀ., σσ. 36-38.

71. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία περὶ πλεονεξίας», Migne Ἐ. Π. 31, 276.

παρέχειν ἐδύνασο»⁷². Ἐπίσης ὁ ἴδιος ἰ. πατήρ ἐρωτᾷ: «Τί ἀποκριθήσῃ τῷ Κριτῇ ὁ τοὺς τοίχους ἀμφιεννύς, ἄνθρωπον δὲ οὐκ ἐνδύεις; Ὁ τοὺς ἵππους κοσμών, τὸν δ' ἀδελφὸν ἀσχημονοῦντα περιοράς; Ὁ κατασήπων τὸν σίτον, τοὺς πεινῶντας δ' οὐ τρέφεις;»⁷³.

Γιὰ τὸν πλούσιο ἔλεγε καὶ ὁ Χρυσόστομος: «Ὁ τοσαῦτα κεκτημένος πωλείτω ἀγρούς, πωλείτω οἰκίας καὶ σκευὴ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ καὶ παρεχέτω τοῖς δεομένοις, ἐπαρκείτω τοῖς πενομένοις, θεραπευέτω νοσοῦντας, τοὺς ἐν ἀνάγκῃ λυέτω, τοὺς ἀπὸ δεσμῶν ἐκβαλλέτω, τοὺς ἐν μετάλλοις ἐλευθεροῦτω, τοὺς ἀπὸ βρόχων καταγέτω, τοὺς αἰχμαλώτους λυέτω τῆς τιμωρίας»⁷⁴.

Καὶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος διακηρύττει: «Πᾶσι μὲν δὴ πτωχοῖς ἀνοικτέον τὰ σπλάγχνα καὶ τοῖς καθ' ἡντινα οὖν αἰτίαν κακοπαθοῦσι, κατὰ τὴν, ἡχαίρειν μετὰ χαιρόντων καὶ κλαίειν μετὰ κλαιόντων»⁷⁵, κελεύουσιν ἐντολήν..., εἴτε διὰ χηρείαν, εἴτε δι' ὀρφανίαν, εἴτε ἀποξένωσιν πατρίδος, εἴτε ὠμότητα δεσποτῶν, εἴτε ἀρχόντων θράσος, εἴτε φορολόγων ἀπανθρωπίαν, εἴτε ληστῶν μαιφονίαν, εἴτε κλεπτῶν ἀπλησίαν, εἴτε δήμευσιν, εἴτε ναυάγιον»⁷⁶.

ιγ) Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες ὄχι μόνον μὲ τὰ κηρύγματά τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν προσωπικὴ κοινωνικὴ τους δρᾶσι ἔγιναν πρωτοπόροι σκαπανεῖς γιὰ τὸ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασί τους ἀναπτυσσόμενο «κοινωνικὸ κράτος». Οἱ Πατέρες γενικῶς συνετέλεσαν πολὺ στὴ θεμελίωσι ὑγιоῦς καὶ ὠλοκληρωμένης κοινωνικῆς προνοίας καὶ στὴν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ἀνέγερσι πλήθους εὐαγῶν ἰδρυμάτων⁷⁷. Ὀλόκληρη πόλι σχημάτισαν τὰ φιланθρωπικὰ ἰδρύματα, τὰ ὁποῖα ἔκτισεν ὁ Μ. Βασίλειος ἔξω ἀπὸ τὴν Καισάρεια, πόλι ἢ

72. Ἐ. ἀ.

73. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία πρὸς πλουτοῦντας», *Migne* Ἐ. Π. 31, 288.

74. Χρυσόστομος, «Ὁμιλία κγ' εἰς Ματθαῖον Εὐαγγελιστὴν», *Migne* Ἐ. Π. 57, 319.

75. *Ρωμ.* 12, 15.

76. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, «Λόγος ἰδ' περὶ φιλοπρωχίας», *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 59 (1979), σ. 65. - Περισσότερα σχετικῶς βλέπε: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἱστορία καὶ Θεωρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Κοινωνικῆς Διακονίας*, Ἀθήναι 1985, σσ. 45 ἔξ. Παναγιώτου Μπρατσιώτου, *Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα*, Ἀθήναι 21939.

77. Λεπτομέρειες σχετικῶς βλ. στὰ ἑξῆς ἔργα: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, ἔ. ἀ., σσ. 50 ἔξ. - Κ. Ἀμάντου, «Ἡ ἑλληνικὴ φιλανθρωπία κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους», *Ἀθηνᾶ*, τ. 35 (1923) σσ. 731 ἔξ. - Τοῦ ἰδίου, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1939, σσ. 31 ἔξ. - Φαίδωνος Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. Β', Ι, Ἀθήναι 1948, σσ. 65-178.

ὁποία πρὸς τιμὴν του ὀνομάσθηκε ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους «*Βασιλείας*»⁷⁸.

Ὁ Θεοδώρητος παρέχει τὴν ἐξῆς εἰκόνα γιὰ τὴν κοινωνικὴν δρᾶσι τοῦ Χρυσοστόμου: «*Ἄλλος αὐτὸν ἔλκει βοηθὸν ἀρπαζόμενος, ἄλλος καλεῖ δικαζόμενος σύνδικον· ἄλλος πεινῶν ὑπὲρ τροφῆς ἰκετεύει, γυμνὸς ὑπὲρ ἐνδύματος· ἄλλος αὐτὸν ἀποδύει· πενθῶν εἰς παράκλησιν δεῖται· δεσμῶν ἕτερος ἀπολυθῆναι βοᾷ· ἔλκει τις αὐτὸν ἄλλος πρὸς νόσων ἐπίσκεψιν· ξένος αἰτεῖ καταφύγιον· ἕτερος παραστὰς χρέος ὀδύρεται· ἄλλος ἐπόπτην καὶ διαλλάκτην τῶν κατ' οἶκον μεταπέμπεται σιάσεων. Οὐδὲ δοῦλος πρὸς ἄλλον καταφεύγει, δεσπότην πικρὰν ὀλοφυρόμενος ἀγανάκτησιν· χήρα βοᾷ τὸ ἐλέησον, ἄλλη τὴν ὀρφανίαν ὀδύρεται· μυρίαί τῷ πατρὶ καθ' ἐκάστην πρὸς ἐκάστους ὑπὲρ ἐκάστου τροπαί. Ἀρπάζεται τις καὶ συνήγορος ὁ πατήρ· λιμὸς ἐνοχλεῖ καὶ τροφεὺς ἐκ συνηγόρου γίνεται· νοσεῖ τις καὶ εἰς ἰατρὸν ὁ τροφεὺς μεταβάλλεται· πένθει τις περιπέπτωκεν καὶ ὁ νοσοκόμος εὐρίσκειται παραμύθιον· ξένων ἐπέστη φροντίς καὶ ξενοδόχος ὁ πάντα γερονῶς ἀναδείκνυται»⁷⁹.*

Ὁ Χρυσόστομος γιὰ τὴ δρᾶσι του στὴν Ἀντιόχεια πρὸς πραγματώσει τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης λέγει χαρακτηριστικῶς: «*Ἐνὸς τῶν ἐσχάτων εὐπόρων καὶ τῶν μὴ σφόδρα πλουτούντων πρόσδοον ἡ Ἐκκλησία ἔχουσα, ἐνόησον ὅσαις ἐπαρκεῖ καθ' ἐκάστην ἡμέραν χήραις, ὅσαις παρθένοις· καὶ γὰρ εἰς τὸν τῶν τρισχιλίων ἀριθμὸν ὁ κατάλογος αὐτῶν ἔφθασε. Μετὰ τούτων τοῖς τὸ δεσμοτήριον οἰκοῦσι, τοῖς ἐν τῷ ξενοδοχείῳ κάμνουσι, τοῖς ὑγιαίνουσι, τοῖς ἀποδημοῦσι, τοῖς τὰ σώματα λελωθημένοις, τοῖς τῷ θυσιαστηρίῳ προσεδρεύουσι, καὶ τροφῆς καὶ ἐνδυμάτων ἔνεκεν, τοῖς ἀπλῶς προσιοῦσι καθ' ἐκάστην ἡμέραν· καὶ οὐδὲν αὐτῇ τὰ τῆς οὐσίας ἠλάττωται. Ὡστε εἰ δέκα ἄνδρες μόνον (ἐκ τῶν πλουσίων) οὕτως ἠθέλησαν ἀναλίσκειν, οὐδεὶς ἂν ἦν πένης»⁸⁰.*

Ὡς Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως ὁ Χρυσόστομος ἐνέτεινε τίς προσπάθειές του γιὰ τὴν ἐπούλωσι τῶν κοινωνικῶν πληγῶν. Καθημερινὰ συντηρεῖ 7000 πτωχῶν⁸¹. Κατήργησε τὰ περιττὰ ἔξοδα

78. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, «Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μ. Βασίλειον», *Migne* 'Ε. Π. 36, 493 ἔξ.

79. Φωτίου, *Μυριόβιβλος* 203. - Δημητρίου Σίμου Μπαλάνου, *Πατρολογία*, Ἀθῆναι 1930, σ. 348, ὑποσ. 4.

80. Χρυσοστόμου, «Ὁμιλία ξστ' εἰς Ματθαῖον», *Migne* 'Ε. Π. 58, 630.

81. Φιλαρέτου Βαφείδου, «Ἡ ἀγάπη καὶ τὰ ἔργα αὐτῆς», περ. *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, τεύχος 141, σ. 348.

τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς. «*Εὐρίσκει δαψίλειαν οὐ τὴν τυχοῦσαν καὶ κελεύει μετενεχθῆναι τὴν πολυτέλειαν τούτων εἰς τὸ Νοσοκομεῖον*»⁸². Μὲ αὐστηρῆς οἰκονομίες — ὁ ἴδιος ἔτρωγε μόνον ψωμί καὶ χόρτα — «*κτίζει πλείονα νοσοκομεῖα*»⁸³.

ιδ) Ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅσα διδάσκουν οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες γιὰ τοὺς ἄρχοντες καὶ τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Ὁ Μ. Βασίλειος ἐπαναλαμβάνει τοὺς λόγους τοῦ Ἀπ. Παύλου, κατὰ τοὺς ὁποίους: «*Πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχοῦσαις ὑποτασσέσθω... Οἱ γὰρ ἄρχοντες οὐκ εἰσὶ φόβος τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἀλλὰ τῶν κακῶν*»⁸⁴. Ὁ ἄρχων εἶναι «*ἔκδικος εἰς ὀργὴν τῷ τὸ κακὸν πράσσοντι*»⁸⁵. Οἱ χριστιανοὶ πρέπει «*ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ὑποτάσσεσθαι, πειθαρχεῖν, πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἐτοιμοὺς εἶναι*»⁸⁶.

Τὸ ὅτι ὑπάρχουν καὶ κακοὶ ἄρχοντες δὲν ἔχει σχέσι πρὸς τὸν θεόδοτο θεσμό τοῦ κράτους αὐτοῦ καθ' ἑαυτό. Κατὰ τὸν Χρυσόστομο, ὁ Θεὸς «*κατεσκεύασε καὶ τὸ μὲν ἄρχειν τῶν ἄλλων, τὸ δὲ ἄρχεσθαι ἐποίησεν... Καὶ γὰρ ἡ ἀναρχία πανταχοῦ κακὸν καὶ συγχύσεως αἴτιον*»⁸⁷. Ὁ καλὸς ἄρχων «*εὐκόλωτέραν σοι ποιεῖ τὴν ἀρετὴν, τοὺς μὲν πονηροὺς κολάζων, τοὺς δὲ ἀγαθοὺς εὐεργετῶν καὶ τιμῶν καὶ τῷ βουλήματι τοῦ Θεοῦ συμπράττων*»⁸⁸.

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, γράφων πρὸς ἄρχοντα λέγει: «*Χριστῷ συνάρχεις, Χριστῷ συνδιοικεῖς... γενοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ... Μίμησαι Θεοῦ φιλανθρωπίαν... Μίξον τῷ φόβῳ τὴν ἐπιείκειαν κέρασον τῇ ἀπειλῇ τὴν ἐλπίδα... Μηδὲν ἀποκλειέτω τὸν οἶκτον καὶ τὴν ἡμερότητα*»⁸⁹.

Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς κατέχοντες ἀνώτερα ἀξιώματα στὴν Πολιτεία, αὐτοὶ πρέπει νὰ διακρίνονται γιὰ τὴν τιμιότητά τους. Ὁ ἅγιος

82. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἱστορία τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ*, Ἀθῆναι 1950, σ. 229.

83. Παλλαδίου, «*Βίος Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*», *Migne* Ἐ. Π. 47, 20-21. - Συμεῶνος Μεταφραστοῦ, «*Βίος τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*», *Migne* Ἐ. Π. 114, 1097.

84. *Ρωμ.* 13, 1-4.

85. *Ε. ἀ.*

86. *Ε. ἀ.* - Μ. Βασιλείου, «*Ἠθικά, Ὅρος οθ'*», *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 53 (1976), σ. 125.

87. Χρυσοστόμου, «*Ὁμιλία κδ' εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους*», *Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας* 17, 507 (Βασ. Νικοπούλου, *ἔ. ἀ.*, σ. 215).

88. Χρυσοστόμου, «*Ὁμιλία κδ' εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους*», *Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας* 17, 508 (Βασ. Νικοπούλου, *ἔ. ἀ.*, σ. 229).

89. Γρηγορίου Θεολόγου, «*Πρὸς τοὺς πολιτευομένους (ζ')*», *ΒΕΠΕΣ*, τόμ. 59 (1979), σ. 109.

Γρηγόριος, στὸν «Ἐπιτάφιον εἰς τὸν πατέρα», λέγει γι' αὐτόν: «Δικαιοσύνης δὲ τι μείζον γνώρισμα καὶ περιφανέστερον ἢ ὅτι πολιτείας οὐ τὰ δευτέρα ἐσχικώς, οὐδὲ μιᾶ δραχμῇ πλείω τὴν οὐσίαν πεποίηκε καίτοιγε τοὺς ἄλλους ὁρῶν τὰς Βριάρεω χεῖρας ἐπιβάλλοντας τοῖς δημοσίοις καὶ τοῖς κακοῖς πόροις φλεγμαίνοντας; Οὕτω γὰρ καλῶ τὴν ἄδικον εὐπορίαν»⁹⁰.

Ἡ ἀνυπακοὴ καὶ ἡ ἀντίστασις στοὺς ἄρχοντες εἶναι δικαιολογημένη μόνον, ὅταν πρέπη νὰ ἐφαρμοσθῇ τὸ «Δεῖ πειθαρχεῖν Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις»⁹¹. Ὁ Μ. Βασίλειος, ἀναφερόμενος στὴν ζωὴ τῶν μελισσῶν, μέσα σὲ λίγους στίχους παρουσιάζει συμπυκνωμένη ὀλόκληρη Πολιτειολογία: «Ἔστι δὲ τινα καὶ πολιτικὰ τῶν ἀλόγων, εἴπερ πολιτείας ἴδιον, τὸ πρὸς ἓν πέρασ κοινὸν συννεύειν τὴν ἐνέργειαν τῶν καθ' ἕκαστον, ὡς ἐπὶ τῶν μελισσῶν ἂν τις ἴδοι. Καὶ γὰρ ἐκείνων κοινὴ μὲν οἴκησις, κοινὴ δὲ ἡ πτῆσις, ἐργασία δὲ πάντων μία· καὶ τὸ μέγιστον, ὅτι ὑπὸ βασιλεῖ καὶ ταξιάρχῳ τινὶ τῶν ἔργων ἄπτονται... Καὶ ἔστιν αὐταῖς οὐ χειροτονητὸς ὁ βασιλεὺς (πολλάκις γὰρ ἀκρισίᾳ δήμου τὸν χεῖριστον εἰς ἀρχὴν προεστήσατο), οὐδὲ κληρωτὴν ἔχων τὴν ἐξουσίαν (ἄλογοι γὰρ αἱ συντυχίαι τῶν κλήρων ἐπὶ τὸν πάντων ἔσχατον πολλάκις τὸ κράτος φέρουσαι), οὐδὲ ἐκ πατρικῆς διαδοχῆς τοῖς βασιλείοις ἐγκαθεζόμενος (καὶ γὰρ καὶ οὗτοι ἀπαίδευτοι καὶ ἀμαθεῖς πάσης ἀρετῆς, διὰ τρυφὴν καὶ κολακείαν, ὡς τὰ πολλά, γίνονται), ἀλλὰ ἐκ φύσεως ἔχων τὸ κατὰ πάντων πρωτεῖον, καὶ μεγέθει διαφέρων καὶ σχήματι καὶ τῇ τοῦ ἦθους πραότητι...»⁹².

Ἀξιόλογες εἶναι οἱ ἀναφορὲς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ στὸ ἔργο τῆς δικαστικῆς δικαιοσύνης. Ὁ Μ. Βασίλειος, χωρὶς νὰ κρίνῃ, ἀναφέρει ὅτι ἡ δικαστικὴ ἀνάκρισις χρησιμοποιοεῖ τὸν ἑτασμόν: «Ἐτασμός κυρίως ἐστὶν ἡ μετὰ πασῶν βασάνων προσαγομένη ἔρευνα παρὰ τῶν κριτῶν τοῖς ἐξεταζομένοις, ἵνα οἱ κρύπτοντες παρ' ἑαυτοῖς τὰ ἐπιζητούμενα τῇ ἀνάγκῃ τῶν πόνων εἰς τὸ ἐμφανὲς καταστήσωσι τὸ λανθάνον»⁹³. Ἀπὸ τὸν ἴδιον Πατέρα ἀναφέρεται καὶ ὁ θεσμὸς τῶν μαρτύρων: «Μάρτυρας παριστᾷ ὁ κατήγορος εἰς ἔλεγχον τῶν ἐγκλημάτων τοῦ κατηγορουμένου»⁹⁴.

90. Γρηγορίου Θεολόγου, «Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα (τη)», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 59 (1979), σ. 113-114.

91. Μ. Βασιλείου, «Ἠθικά, ὄρος οθ'», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 53 (1976), σ. 125.

92. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία εἰς τὴν Ἐξαήμερον», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 51, (1975), σ. 257.

93. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία εἰς τὸν ζ' Ψαλμόν», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 52 (1975), σ. 26.

94. Μ. Βασιλείου, «Ἐρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 56 (1978), σ. 103.

Οί δικαστές, όταν κρίνουν άξιόποινες πράξεις, πρέπει να λαμβάνουν υπ' όψιν τὰ ελαφρυντικά ή επιβαρυντικά στοιχεία, τὰ όποία σχετίζονται πρὸς τὶς ψυχολογικὲς ή μορφωτικὲς προϋποθέσεις τῆς ζωῆς τῶν δικαζομένων: «Τὰ ἔξωθεν συμπύπτοντα ἐκάστῳ ἡμῶν παρὰ πολὺ διαφέροντα παραλλαγῆναι ποιεῖ τὴν ἐκάστου κρίσιν. Ἡ γὰρ βαρύνει ἡμῖν τὰ ἀμαρτήματα ή και κουφίζει ή τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν, ἀλλ' ἀκουσίως περιῶσταμένων ἡμᾶς συνδρομή»⁹⁵. Ἐτσι όταν κρίνουν λ.χ. τὴν πορνείαν, πρέπει νὰ ἐξετάζουν τὰ αἷτια, τὰ όποία ὠδήγησαν εἰς αὐτήν. Ἄς ὑποθέσωμε ὅτι ἔχουν μπροστά τους δύο πόρνες: «Ἡ μὲν πορνοβοσκῶ πραθείσα, πρὸς ἀνάγκην ἐστὶν ἐν τῷ κακῷ, τὴν ἐκ τοῦ σώματος ἐργασίαν τῷ πονηρῷ δεσπότη παρεχομένη· ή δὲ διὰ τὴν ἡδονὴν ἐκουσίως ἐαυτὴν ἐπιδοῦσα τῇ ἀμαρτίᾳ. Ἄλλως οὖν τὰ ἀκούσια τυγχάνει συγγνώμης και ἄλλως τὰ ἐκ μοχθηρᾶς προαιρέσεως κατακρίνεται»⁹⁶.

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Γεώργιος Μητσόπουλος ἔχει τονίσει ὅτι «ὁ συνεχῆς συναγερωδὸς πνευματικῆς προσπαθείας και ψυχικῆς ἀνατάσεως» εἶναι ἀναγκαῖος «κατὰ τὴν μυσταγωγίαν τῆς διασκέψεως»⁹⁷. Τὴν ἐσωτερικὴ αὐτῆ ἀκριβῶς διάσκεψι περιγράφει ὁ Μ. Βασίλειος, ὅταν λέγη: «Ἐνδον ἐν τῷ κεκρυμμένῳ τῶν λογισμῶν κριτηρίῳ σπουδάζειν χρὴ τὰς περὶ τοῦ πράγματος κρίσεις ἀπατραρέπτους ποιεῖσθαι και τὸν νοῦν τρυτάνη ἔχειν προσεικότητα, ἀκλινῶς ἕκαστον τῶν πρακτέων ζυγοστατοῦντα...»⁹⁸. «Τότε δὴ οὖν ἐπίδειξι τὴν εὐθύτητα τῶν κριμάτων, ἐν τῷ κρυπτῷ σου τῆς ψυχῆς κριτηρίῳ»⁹⁹.

Ἐπειδὴ δὲ «δισέφικτα τῆς τελείας δικαιοσύνης τὰ πέρατα»¹⁰⁰, πρέπει ὁ δικαστὴς νὰ ἔχη ὑγιά κριτήρια και τὴν κατάλληλη σχετικὴ παιδεία, μόρφωσι και γνῶσι: «Συνέξενυκται τῷ γνῶναι δικαιοσύνην ἀληθῆ τὸ κρίμα κατευθῦναι. Ἀμήχανον γὰρ τὸν μὴ προπαιδευθέντα περὶ τοῦ δικαίου δύνασθαι τὰς ἀμφισβητήσεις ὀρθῶς διακρίναι. Οὐδὲ γὰρ αὐτὸς Σολομών, εἰ μὴ εἶχε τοὺς περὶ τοῦ δικαίου λόγους ἀκριβεῖς ἐν ἑαυτῷ, ἡδύνατο τὴν πολυθρύλλητον ἐκείνην κρίσιν, οὕτως ὀρθῶς και εὐθυβόλως ἐξενεγκεῖν, ἦν ἔκρινε ταῖς πόρναις περὶ τοῦ παιδίου. Ἐπειδὴ γὰρ ἀμάρτυρα ἦν τὰ παρ' ἐκατέρας λεγόμενα, ἐπὶ τὴν φύσιν

95. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία εἰς τὸν ζ' ψαλμόν», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 52 (1975), σ. 24.

96. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία ιβ' εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 54, (1976), σ. 123.

97. Γεωργίου Γ. Μητσοπούλου, «Τοπικὴ και Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου», Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο, Ἀθήνα 1980, σσ. 534-535.

98. Μ. Βασιλείου, ἔ. ἀ., σ. 125.

99. Ἐ. ἀ.

100. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία εἰς τὸν ζ' ψαλμόν», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 52 (1975), σ. 24.

ἐχώρησε καὶ δι' αὐτῆς εὗρε τὰ ἀγνοούμενα· τῆς μὲν ἀλλοτρίας ἀπαθῶς καταδεξαμένης τοῦ παιδίου τὴν ἀναίρεσιν, τῆς δὲ ἀληθοῦς μητρὸς διὰ τὴν φυσικὴν φιλοστοργίαν οὐδὲ τὴν ἀκοὴν ἀνασχομένης τοῦ πάθους. Ὁ οὖν εἰδὼς τὴν ἀληθῆ δικαιοσύνην καὶ δι' αὐτῆς διδαχθεὶς τὸ οἰκεῖον ἀπονέμειν ἐκάστω, οὗτος δύναται κατευθύνειν τὸ κριμα. Ὡσπερ γὰρ ὁ τοξότης πρὸς τὸν σκοπὸν ἀπευθύνει τὸ βέλος, οὔτε ὑπερβολαῖς, οὔτε ἐλλείψεσιν, οὔτε ταῖς ἐφ' ἐκάτερα παρατροπαῖς ἀποπλανῶν τὴν τοξείαν· οὕτως ὁ κριτὴς τοῦ δικαίου καταστοχάζεται, οὔτε πρόσωπα λαμβάνων (γνωρίζει γὰρ «πρόσωπον ἐν κρίσει οὐ καλόν») οὔτε ποιῶν καὶ πρόσκλισιν, ἀλλ' εὐθείας καὶ ἀδιαστρόφους ἐκφέρων τὰς κρίσεις. Καὶ δύο κρινομένων παρ' αὐτῷ, τοῦ τε πλεονεκτοῦντος καὶ τοῦ τὸ ἔλαττον ἔχοντος, ἔστηκεν ὁ κριτὴς ἐπανισῶν αὐτοὺς πρὸς ἀλλήλους καὶ τοσοῦτον ἀφαιρῶν τοῦ ὑπερέχοντος, ὅσον ἐλαττούμενον εὐρίσκει τὸν ἀδικούμενον. Ὁ δὲ τὴν ἀληθῆ δικαιοσύνην μὴ ἔχων προεναποκειμένην αὐτοῦ τῇ ψυχῇ, ἀλλ' ἢ χρήμασι διεφθαρμένος, ἢ φιλία χαριζόμενος, ἢ ἔχθραν ἀμυνόμενος, ἢ δυναστείαν δυσωπούμενος, τὸ κριμα κατευθύνειν οὐ δύναται»¹⁰¹.

Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀναγνωρίζει τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τοῦ δικαστηρίου, τὰ ὅποια χρησιμοποιοῦν «*τοσαύτην πρόνοιαν, καὶ τάξιν, καὶ φόβον, καὶ ἀπειλάς*», συγχρόνως ὁμως συνιστᾷ γενικῶς ὄχι μόνον στοὺς δικαστές, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλους τοὺς χριστιανούς νὰ κρίνουν μὲ ἐπιείκεια τοὺς ἐγκληματίες, νὰ τοὺς ἐπισκέπτωνται μὲ ἀγάπη σὺν φυλακῆς, νὰ φροντίζουν γιὰ τὴν ἀναμόρφωσιν καὶ ἀνόρθωσιν αὐτῶν καὶ νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν βελτίωσιν τῆς ζωῆς τῶν φυλακισμένων καὶ τοῦ σωφρονιστικοῦ συστήματος. Ἄς ἐπιτραπῆ νὰ παραθέσωμεν ἐκτενῆ εὐγλωττα ἀποσπάσματα ἀπὸ ὁμιλία του, ποὺ ἀναπτύσσει τοὺς λόγους τοῦ Χριστοῦ: «*Ἐν φυλακῇ ἦμην καὶ οὐκ ἤλθετε πρὸς με*»¹⁰². Ὁ χρυσορρήμων ἰ. πατὴρ λέγει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰ ἐξῆς γιὰ τὶς ἐπισκέψεις στὸ δεσμοτῆριο καὶ γιὰ τὴν στάσιν ὄλων τῶν χριστιανῶν, ἐπομένων καὶ τῶν δικαστῶν, ἀπέναντι στοὺς φυλακισμένους:

«*Μὴ τοίνυν ἀμελῶμεν τῆς τοιαύτης πράξεως καὶ πραγματείας. Κἂν γὰρ μὴ δυνηθῶμεν τροφήν εἰσενεγκεῖν, μηδὲ ἀργύριον βοηθῆσαι δόντες, ἀλλὰ παρακαλέσαι λόγῳ καὶ τὴν κειμένην ἀναστήσαι ψυχὴν δυνησόμεθα, καὶ ἕτερα ἐπικουρῆσαι πολλά, καὶ τοῖς ἐμβαλοῦσι διαλεγόμενοι, καὶ τοὺς ἐφεστώτας ἡμερωτέρους ποιοῦντες, καὶ ἢ μικρὸν ἢ*

101. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία β' εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 54 (1976), σ. 124.

102. *Ματθ.* 25, 36.

μέγα πάντως ἐργασόμεθα κέρδος. Εἰ δὲ λέγεις ὅτι οὐκ εὐδαίμονες εἰσιν ἐκεῖ, οὐδὲ εὐχρηστοί, οὐδὲ ἐπιεικεῖς ἄνδρες, ἀλλ' ἀνδροφόνοι καὶ τυμβωρῦχοι, καὶ βαλαντιοτόμοι, καὶ μοιχοί, καὶ ἀκόλαστοι, καὶ πολλῶν γέμοντες κακῶν, πάλιν ἀναγκαίαν μοι καὶ ἐντεῦθεν δεικνύεις τῆς ἐκεῖ διατριβῆς τὴν πρόφασιν. Οὐ γὰρ δὴ τοὺς μὲν ἀγαθοὺς ἐλεεῖν, τοὺς δὲ πονηροὺς κολάζειν ἐκελεύσθημεν ἀλλὰ περὶ πάντας ἐνδεικνυσθαι τὴν φιланθρωπίαν ταύτην. Γίνεσθε γάρ, φησὶν, ὁμοιοὶ τοῦ Πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ὅτι ἀνατέλλει τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς, καὶ βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους. Μὴ τοίνυν κατηγορεῖ τῶν ἀλλοτρίων πικρῶς, μηδὲ ἔσο σφοδρὸς δικαστῆς, ἀλλ' ἡμέρος καὶ φιλάνθρωπος. Καὶ γὰρ καὶ ἡμεῖς, εἰ καὶ μὴ μοιχοί, μηδὲ τυμβωρῦχοι, μηδὲ βαλαντιοτόμοι γεγόναμεν, ἀλλ' ἔχομεν ἕτερα πλημμελήματα μυριάς ἄξια κολάσεως. Καὶ γὰρ καὶ τὸν ἀδελφὸν μωρὸν ἐκαλέσαμεν πολλάκις, ὅπερ τὴν γέεναν ἡμῖν προξενεῖ καὶ γυναῖκας ἀκόλαστοις εἶδομεν ὀφθαλμοῖς, ὅπερ μοιχείαν ἀπηρτισμένην συνίστησι καὶ τὸ πάντων χαλεπώτερον, τῶν μυστηρίων οὐ μετέχομεν ἀξίως, ὅπερ ἐνόχους ἡμᾶς ποιεῖ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ. Μὴ τοίνυν πικροὶ γενώμεθα τῶν ἄλλων ἐξετασταί, ἀλλὰ τὰ ἡμῶν ἐννοῶμεν, καὶ οὕτω παυσόμεθα τῆς ἀπανθρωπίας ταύτης καὶ τῆς ὀμότητος. Χωρὶς δὲ τούτων κάκεινο ἔστιν εἰπεῖν, ὅτι καὶ ἐπιεικεῖς ἄνδρας πολλοὺς εὐρήσομεν αὐτόθι, καὶ τῆς πόλεως πολλάκις ἀνταξίους πάσης. Ἐπεὶ καὶ τὸ δεσποτήριον ἐκεῖνο, ἐνθα ὁ Ἰωσήφ ἦν πολλοὺς εἶχε πονηροὺς· ἀλλ' ὅμως πάντων ἐπεμελεῖτο ὁ δίκαιος ἐκεῖνος, καὶ ἦν καὶ αὐτὸς μετὰ τῶν ἄλλων, κρυπτόμενος ὅστις ἦν. Καὶ γὰρ τῆς Αἰγύπτου πάσης ἀντάξιος ἦν, καὶ τὸ δεσποτήριον ὅμως ᾤκει, καὶ οὐδεὶς ἦδει τῶν ἐνδον ὄντων. Καὶ νῦν τοίνυν πολλοὺς εἶναι εἰκὸς χρηστοὺς καὶ ἐπιεικεῖς, εἰ καὶ μὴ πᾶσιν εἶεν κατάδηλοι· καὶ ἡ περὶ τοὺς τοιούτους ἐπιμέλεια, τῆς περὶ πάντας σπουδῆς δίδωσί σοι τὴν ἀμοιβήν. Ἄν δὲ καὶ μηδεὶς ἦ τοιοῦτος, καὶ ἐνταῦθα πολλὴ ἡ ἀντίδοσις. Ἐπεὶ καὶ ὁ Δεσπότης ὁ σὸς οὐχὶ δικαίοις διελέγετο μόνον, τοὺς δὲ ἀκαθάρτους ἔφευγεν· ἀλλὰ καὶ τὴν Χανααναίαν μετὰ πολλῆς ἐδέξατο τῆς εὐνοίας, καὶ τὴν Σαμαρεῖτιν τὴν ἐναγῆ καὶ ἀκάθαρτον, καὶ ἕτεραν δὲ πόρνην πάλιν, ὑπὲρ ἧς καὶ ὠνειδίζον οἱ Ἰουδαῖοι, καὶ ἐδέξατο καὶ ἑθεράπευσε, καὶ τοὺς πόδας βρεχομένους ὑπὸ τῶν δακρῶν τῆς ἐναγοῦς ἠνείχετο, παιδεύων ἡμᾶς συγκατιεῖναι τοῖς ἐν ἀμαρτίαις οὖσι. Τοῦτο γὰρ μάλιστα φιланθρωπία. Τί φῆς; ληστὰι καὶ τυμβωρῦχοι τὸ δεσποτήριον οἰκοῦσι; Τὴν δὲ πόλιν, εἰπέ μοι, δίκαιοι πάντες εἰσὶν οἱ κατοικοῦντες; ἀλλ' οὐχὶ πολλοὶ καὶ τούτων χεῖρονες μετὰ πλείονος ληστεύοντες ἀναισχυντίας; Οἱ μὲν γὰρ εἰ καὶ μηδὲν ἕτερον, τὴν γοῦν ἐρημίαν καὶ τὸ σκότος προβάλλονται, καὶ τὸ λανθάνοντες

ταῦτα ποιεῖν· οἱ δὲ τὸ προσωπεῖον ρίψαντες, γυμνῇ τῇ κεφαλῇ τὰ κακὰ μετέρχονται, βίαιοι καὶ ἄρπαγες ὄντες καὶ πλεονέκται. Καὶ γὰρ δύσκολον εὐρεῖν ἄνθρωπον ἀδικίας καθαρόν»¹⁰³.

3. Ἀπόψεις τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου γιὰ τὴ δικαιοσύνη.

1. Μετὰ τὴν παρουσίασι μερικῶν ἀπόψεων τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν περὶ δικαιοσύνης, θὰ σκιαγραφῆσωμε καὶ τὴ σχετικὴ διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου.

Εἶναι γνωστόν, ὅτι ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος θεωρεῖται κοσμοϊστορικὴ προσωπικότης, ἡ ὁποία συνήνωσε στὸν ἑαυτὸν τῆς τῆ δημιουργικῆς δύναμι τοῦ Τερτυλλιανοῦ, τὴν πνευματικὴ εὐρύτητα τοῦ Ὁριγένους, τὸ ἐκκλησιαστικὸ φρόνημα τοῦ Κυπριανοῦ καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, τὴ διαλεκτικὴ ὀξύτητα τοῦ Ἀριστοτέλους μὲ τὴν ἰδεαλιστικὴ ὁρμὴ καὶ τὴ θεωρητικὴ σκέψι τοῦ Πλάτωνος, τὴν πνευματικὴ εὐκνησία τῶν Ἑλλήνων μὲ τὸ πρακτικὸ πνεῦμα τῶν Λατίνων. Ἡ σκέψις του εἶναι ὅμως πάντοτε ὑπαρξιακῆ, βιοκεντρικὴ καὶ διέρχεται ἀπὸ τὴν καρδιά. Ὁ Αὐγουστίνος εἶναι ὁ πολυγραφώτερος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς τῆς Δύσεως, ποὺ γιὰ τὴν ἀνάπτυξι τοῦ δυτικοῦ πνευματικοῦ βίου ἔπαιξε ρόλο κανονιστικὸ καὶ νομοθετικὸ¹⁰⁴.

Ξεχωριστὴ σπουδαιότητα παρουσιάζουν καὶ οἱ ιδέες του περὶ δικαιοσύνης. Σὲ ὅλα τὰ ἔργα του ὑπάρχουν περιστατικῶς σχετικὰ χωρία. Ἀλλὰ ἡ πλησμονὴ ιδεῶν περὶ δικαιοσύνης ὑπάρχει ἀφ' ἑνὸς στὰ ἐρμηνευτικὰ ἔργα του καὶ ἰδίως στὸ ἔργο «*Enarrationes in Psalmos*» (Ἐρμηνεῖες [Ἐξηγήσεις] στοὺς Ψαλμοὺς) ἀφ' ἑτέρου στὰ κατηχητικὰ καὶ ἠθικοπνευματικὰ του ἔργα καὶ ἰδίως στίς συγγραφές «*De ordine*» (Περὶ τάξεως), «*De agone christiano*» (Περὶ χριστιανικοῦ ἀγῶνος), «*De libero arbitrio*» (Περὶ ἐλευθέρως προαιρέσεως), «*De catechizandis rudibus*» (Περὶ τοῦ κατηχεῖν ἀρχαρίους) καὶ σὲ πλῆθος ἐπιστολῶν καὶ κηρυγμάτων καὶ τρίτον στὰ ἔργα του, ποὺ ἀναφέρονται στὴ Φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἰδίως στὸ ἔργο του «*De doctrina christiana*» (Περὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας), τὸ ὁποῖο παρουσιάζει πρόγραμμα χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐπηρέασε τὴν πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἐξέλιξι τῶν ἐπομένων αἰώνων. Ὅλες οἱ κατάσπαρτες στὰ ἔργα αὐτὰ ιδέες του περὶ δικαιοσύνης, ποὺ εἶναι παρόμοιες πρὸς τὶς

103. Χρυσοστόμου, «Ὁμιλία ξ' εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν», *Migne*: Ε. Π. 59, 333-334.

104. Περισσότερα βλ. στὰ ἔργα, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ὑποσημείωσι ὑπ' ἀρ. 10.

τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, εἶναι μερικὲς ἀπὸ τὶς ψηφίδες, ποὺ συναπαρτίζουσι τὸ ἐκπληκτικὸ ψηφιδωτὸ τῆς ρηξικελεύθου καὶ πρωτοπορειακῆς Θεολογίας τῆς Ἱστορίας καὶ Φιλοσοφίας τῆς Πολιτείας, τὶς ὁποῖες ἀνέπτυξε στὰ 22 βιβλία τοῦ ἔργου «*De civitate Dei*» (Περὶ τῆς πολιτείας τοῦ Θεοῦ)¹⁰⁵.

2. Ὁ Αὐγουστίνος στὴ συγγραφὴ «*De civitate Dei*» διαζωγραφίζει τὴν ψυχολογία τοῦ λαοῦ, τὴν ὁποία ὑπονοεῖ, ὅταν δίδῃ τὸν ὀρισμὸ: «*Λαὸς εἶναι ἡ συνάθροισις τοῦ πλήθους τῶν λογικῶν ἀνθρώπων, ποὺ συνδέεται μὲ ὁμόφωνη βουλευτικὴ ἐπιδιώξι τῶν σκοπῶν του (Populus est coetus multitudinis rationalis, rerum quas diligit concordia communiōne sociatus)*»¹⁰⁶.

Ὁ Αὐγουστίνος ἀπέκρουε τὸ ἀρχαῖον ἰδεῶδες τοῦ κράτους, συμφώνως πρὸς τὸ ὅποιο τὸ κράτος εἶναι ὁ ὑπάτος καὶ κύριος σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ δημιούργησε χριστιανικὴ ἔννοια τοῦ Κράτους. Τοῦτο στηρίζεται σὲ μία θεόδοτη ψυχικὴ προδιάθεσι τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία τὸν ὠθεῖ σὲ σύνδεσι μὲ ἄλλα λογικὰ ὄντα τοῦ αὐτοῦ εἴδους. Ἐπομένως ὁ Θεὸς εἶναι ἐμμέσως ὁ δημιουργὸς τοῦ Κράτους¹⁰⁷.

Ὁ Αὐγουστίνος καταπολεμεῖ τὴν ὑποκειμενικὴ θέλησι τῆς αὐθαιρέτου ἐξουσίας καὶ οἰκοδομεῖ τὴ φιλοσοφία τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἐπὶ τῆς ἰδέας τῆς *δικαίας τάξεως*. Σκοπὸς τοῦ Κράτους εἶναι ἡ ἐγκαθίδρυσις καὶ ἡ διατήρησις τῆς *εἰρήνης* μὲ κοινωνικὴν τάξι, ἡ ὁποία ἐξασφαλίζεται μόνον ὅταν ἡ *δικαιοσύνη* (*iustitia*) συντελῇ τὴν δικαίαν κατανομή τῶν ἀγαθῶν. Ὅπου δὲν ὑπάρχει δικαιοσύνη, ἐκεῖ ἀπουσιάζει καὶ ἡ *εἰρήνη* (*pax*). Τὸ Κράτος ἄνευ εἰρήνης ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ καταστραφῇ¹⁰⁸. Ἐνα κράτος, ποὺ ἐπεκτείνεται μὲ κατακτητικὸς πολέμους ἢ ἓνα κράτος ποὺ πλήττει, τραυματίζει καὶ ἐξοστρακίζει τὴ δικαιοσύνη, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου ὡς *latrocinium* (συμμορία ληστῶν)¹⁰⁹.

Τὸ Κράτος πρέπει νὰ ἐξυπηρετῇ τὸν τελικὸ σκοπὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ καθιστᾷ δυνατὸ νὰ προπαρασκευάζονται οἱ πολῖτες του γιὰ τὴν ἐπέκεινα ζωὴ¹¹⁰.

105. Γιὰ ὅλα τὰ ἔργα αὐτὰ βλ. B. Altaner, *ἔ. ἀ.*, σσ. 381-413 καὶ Δ. Μπαλάνου, *ἔ. ἀ.*, σσ. 467-480.

106. Augustinus, *De Civitate Dei* 19, 24. - B. Altaner, *ἔ. ἀ.*, σ. 411. - Joh. Hirschberger, *μν. ἔ.*, σ. 373.

107. Augustinus, *De Civitate Dei* 19, 5' 5, 1.

108. *ἔ. ἀ.*, 19, 13.

109. *ἔ. ἀ.*, 4, 4.

110. *ἔ. ἀ.*, 19, 17, 27 καὶ *Epist.* 155, 3, 12. - B. Altaner, *ἔ. ἀ.*

Σκιερὸ σημεῖο στὶς ἀπόψεις τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου εἶναι ὅτι, κατὰ τὴν πορεία τῆς ἀντιπαραθέσεώς του ἐναντίον τῆς αἰρέσεως τοῦ Δονατισμοῦ, πῆρε θέσι ἀντίθετη πρὸς προηγουμένη ἀποψὶ του, ποὺ κατεδίκασε κάθε ἐξαναγκασμὸ σὲ ζητήματα πίστεως¹¹¹. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασι τῶν καλῶν ἀποτελεσμάτων, στὰ ὁποῖα εἶχαν ὀδηγήσει τὰ κρατικὰ καταπιεστικὰ μέτρα ἐναντίον τῶν Δονατιστῶν, ὑπερασπιζόταν στὸ ἐξῆς τῆ χρῆσι μέσων πρὸς ἐξαναγκασμὸ τῆς συνειδήσεως τῶν αἰρετικῶν¹¹². Ἐτσι ὁ Αὐγουστίνος προετοίμασε κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἀπόπειρα τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου νὰ θεμελιώσῃ θεολογικῶς τὸν θεσμὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἱεραῆς ἐξετάσεως¹¹³.

3. Τὰ πρῶτα δέκα βιβλία τοῦ ἔργου «*De civitate Dei*» δείχνουν ὅτι ἡ εἰδωλολατρικὴ λατρεία δὲν ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἐπιγεία ἢ στὴν οὐρανία εὐτυχία. Τὰ ὑπόλοιπα βιβλία (11-22) ἀναφέρονται στὸν ἀγῶνα ἀνάμεσα στὴν *Civitatem Dei* καὶ στὴν *Civitatem terrenan*, δηλαδὴ ἀνάμεσα στὴν πίστι καὶ στὴν ἀπιστία. Ὁ ἀγὼν αὐτὸς χαρακτηρίζει τὴν παγκοσμίᾳ ἱστορία. Ἐὰν τὸ «*Κράτος τοῦ Θεοῦ*» συνδέεται μὲ ὅλα τὰ ἀγαθὰ, ἀντιθέτως μὲ τὸ «*Κράτος τοῦ διαβόλου*» σχετίζονται ὅλα τὰ κακὰ τοῦ Ἐνθάδε καὶ τὰ δεινὰ τοῦ Ἐπέκεινα¹¹⁴.

Κατὰ τὴν ἐπιγεία διαδρομὴ τῆς Ἱστορίας, τὰ δύο βασίλεια δὲν χωρίζονται σαφῶς, διότι συχνὰ ἀλληλοπεριχωρούμενες ἐκδηλώσεις τους συντελοῦν στὸ νὰ διεισδύῃ τὸ ἓνα βασίλειο μέσα στὸ ἄλλο. Τὸ «*Κράτος τοῦ Θεοῦ*» πρέπει τόσον ὀλίγον νὰ τὸ ἐξισώνωμε μὲ τὴν Ἐκκλησία, ὅσον ὀλίγον ἐπίσης ἡ *Civitas terrena* συμπίπτει μὲ ὁποιοδήποτε συγκεκριμένο κράτος. Ὁ τελεσιδίκος χωρισμὸς τῶν δύο βασιλείων θὰ γίνῃ μόνον στοὺς ἐσχάτους χρόνους ἀπὸ τὸν Οὐράνιο Κριτὴ κατὰ τὴν καθολικὴ κρίσι πάντων τῶν ἀνθρώπων¹¹⁵. Ἐπομένως *Civitas Dei* δὲν σημαίνει ἀναγκαίως τὴν Ἐκκλησία, οὔτε *Civitas terrena* ὑπονοεῖ ἀναγκαίως τὸ κράτος. Οἱ ὄροι σημαίνουν πολιτειακὴ δομὴ εἴτε σύμφωνη πρὸς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ προάγουσαν τὴν τάξι τῆς δικαιοσύνης, εἴτε ἐναντίον αὐτοῦ καὶ ὀδηγοῦσαν στὸ χάος τῆς ἀδικίας. Τόσον ἡ Ἐκκλησία, ὅσον καὶ τὸ Κράτος εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτίζωνται εἴτε μὲ τὴ μία εἴτε μὲ τὴν ἄλλη πολιτεία¹¹⁶.

Τὸ νόημα τῆς παγκοσμίας ἱστορίας εἶναι ὅτι οἱ δύο μορφὲς τῆς

111. *Epist.* 185, 7, 9.

112. *Epist.* 93 καὶ 185.

113. B. Altaner, *ἔ. ἀ.*

114. *Ἐ. ἀ.*, σ. 387. - Πρὸβλ. Δ. Μπαλάνου, *μν. ἔ.*, σ. 471.

115. B. Altaner, *ἔ. ἀ.*

116. Joh. Hirschberger, *μν. ἔ.*, σσ. 373-374.

πολιτείας βρίσκονται πάντοτε σὲ σύγκρουσι. Μὲ εὐστόχως ἐπιλεγόμενα παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ἀντλεῖ ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος ἀπὸ τῆ γνωστῆ σ' αὐτὸν παγκοσμία ἱστορία (κυρίως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ χώρου), ὑποδεικνύει πῶς ἡ δύναμις τοῦ Ἁγαθοῦ πρέπει νὰ ἀγωνίζεται σταθερῶς ἐναντίον τῆς δυνάμεως τοῦ Κακοῦ. Ἡ ὀξεία καὶ εὐστοχη κριτικὴ τοῦ ἱ. πατρὸς ἀποτρέπει ἀπὸ τὸ νὰ θαμπωθῆ ὁ στοχαζόμενος ἀναγνώστης του ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ λάμπη πολλῶν ἔργων τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ ἱ. πατὴρ ἀφαιρεῖ μερικὲς προσωπίδες, γιὰ νὰ δεῖξῃ τὰ μελανὰ στίγματα τους. Ἄλλὰ παρὰ τὴν ὁποιαδήποτε διαμόρφωσι τῶν σταδίων τῆς ἀντιπαράθεσεως μεταξὺ φωτὸς καὶ σκοτοῦς, ἡ *societas terrena* ἢ *societas diaboli* θὰ νικηθῆ στὸ τέλος ἀπὸ τὴν *Civitatem Dei*, διότι *ἀθάνατο εἶναι τὸ Ἁγαθὸ καὶ ἡ νίκη πρέπει νὰ μείνῃ στὸν Θεὸ*¹¹⁷.

Ἡ *Civitas terrena* χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀταξία τῆς ἀδίκου χρήσεως τῶν ἀγαθῶν, τὰ ὁποῖα ἐγωϊστικῶς καρπώνεται καὶ ἀπολαμβάνει (*frui*) ἀντὶ νὰ τὰ χρησιμοποιῆ (*uti*) πέραν ἀπὸ ἀνθρώπινες ἀπληστίες καὶ πλεοναξίες πρὸς ἓνα ὑψηλότερο σκοπὸ ποῦ βρίσκεται στὸν Θεό. Γι' αὐτὸ οἱ ἀξίες τῆς *Civitatis terrena* εἶναι στὴν πραγματικότητα μόνον ὀπτικὴ ἀπάτη. Ἀντιθέτως τὸ *Κράτος τοῦ Θεοῦ* ἐμφυγχώνεται ἀπὸ ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι προσαρμύζονται στὴν αἰωνία τάξι τοῦ Θεοῦ. Δὲν παραδίδονται στὰ ἐξωτερικὰ πράγματα, γιὰ νὰ τὰ ἀπολαμβάνουν ἐγωϊστικῶς, ἢ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸν τους, ἀλλὰ ζοῦν ἐν Θεῷ καὶ ἐκ Θεοῦ μίαν ιδεώδη τάξι, μὲ τὴν ὁποῖα ὁ κόσμος καὶ οἱ ἄνθρωποι βρίσκουν τὴν εἰρήνην καὶ τὴ γαλήνην τῆς ἀναπαύσεως τοῦ Σαββάτου τοῦ Θεοῦ¹¹⁸.

4. Ἄλλὰ πῶς παρουσιάζει ὁ Αὐγουστίνος τὴ *δικαιοσύνη*, ἡ ὁποῖα εἶναι κύριο γνώρισμα τοῦ Κράτους τοῦ Θεοῦ; Βεβαίως γνωρίζει τὸν ὅρισμὸ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, ποῦ θεωρεῖ τὴ δικαιοσύνη ὡς τὴ διαρκὴ καὶ σταθερὴ ἐτοιμότητα πρὸς ἀναγνώρισι τῶν δικαιωμάτων τοῦ καθενός. Σχεδὸν ἐπαναλαμβάνει τοὺς λόγους τοῦ Οὐλπιανοῦ, κατὰ τοὺς ὁποίους «*iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuere*»¹¹⁹, διὰ νὰ προχωρήσῃ ὁμοως, ὅπως καὶ οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες — ἀλλὰ κατὰ φιλοσοφικώτερον τρόπο, ὅπως θὰ ἔκανε ὁ φιλόσοφος πατὴρ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης¹²⁰—, στὴν ὑπέρβασι τῶν

117. Ἐ. ἀ., σ. 374.

118. Ἐ. ἀ.

119. Ulpianus, ἔ. ἀ.

120. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ἀναφέρει τὶς γνωστὲς —στὸ φιλοσοφικὸ καὶ δικονομικὸ περιβάλλον του— ἀπόψεις, κατὰ τὶς ὁποῖες ἡ δικαιοσύνη εἶναι «ἔξις ἀπο-

ἐνδοκοσμικῶν διαστάσεων τῆς δικαιοσύνης καὶ στὴν ἀναγωγή αὐτῆς στὴν ὑπερβατικὴ καὶ ὑπερκοσμία σφαῖρα τοῦ Θεοῦ. Ὁ Αὐγουστίνος μὲ ἐκχριστιανισμένη στωϊκὴ ὀρολογία, τὴν ὁποία παρέλαβεν ἀπὸ τὸν Κικέρωνα¹²¹, θεμελιώνει τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης στὸν «αἰώνιο νόμο», μὲ τὸν ὁποῖο ἡ φυσικὴ τάξις διατηρεῖται καὶ μὲ τὸν ὁποῖο μποροῦμε νὰ ζοῦμε δικαίως¹²². Αὐτὸς ὁ «αἰώνιος νόμος» (*lex aeterna*) εἶναι τὸ περὶ κόσμου σχέδιο ἢ θέλημα τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖο ὑπαγορεύει τὴ διατήρησι τῆς φυσικῆς τάξεως καὶ ἀπαγορεύει τὴ διασάλευσί της: «*Lex aeterna est ratio divina vel voluntas Dei, ordinem naturam conservari iubens et perturbari vetans*»¹²³.

Στὸ ἔργο του «*De libero arbitrio*» τονίζει: «Ἡ ἐννοια τοῦ αἰωνίου νόμου, ποὺ εἶναι ἐντυπωμένη σ' ἐμᾶς ὅσον ἡμπορῶ νὰ τὸ ἐκφράσω μὲ λέξεις, σημαίνει αὐτό, διὰ τοῦ ὁποίου προπάντων μία τελεῖα τάξις εἶναι πρὸ πάντων ὀρθὴ καὶ δικαία»¹²⁴. Αὐτὸς ὁ αἰώνιος νόμος ὡς καθολικὴ τάξις εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος. Καὶ ἐπειδὴ ὁ νόμος αὐτὸς ὡς *ratio* καθ' ὕλην ἢ κατὰ περιεχόμενον ἀπορρέει ἀπὸ τὴν θεία σοφία, ὁ Αὐγουστίνος τονίζει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ἐσχάτη ἀρχὴ τῆς δικαιοσύνης καὶ ὄλων τῶν ἠθικῶν κανόνων, οἱ ὁποῖοι εἶναι *regulae sapientiae*, ὅπως εἶναι καὶ ἡ ἐσχάτη ἀρχὴ τῶν λογικῶν κανόνων (*regulae rationales*), τῶν μαθηματικῶν κανόνων (*regulae numerorum*) καὶ τῶν νόμων τῆς Αἰσθητικῆς (*leges artium*). Ἡ ὑπαρξις τῶν κανόνων καὶ νόμων τούτων εἶναι, κατὰ τὸν Αὐγουστῖνο, ἀνεξήγητη χωρὶς τὴν παραδοχὴ μιᾶς αἰωνίας, ἀμεταβλήτου καὶ ἀναγκαιῶς ὑπαρχούσης ἀπολύτου ἀληθείας ποὺ ταυτίζεται πρὸς τὸν Θεό. Ὅλες οἱ ἐπὶ μέρους ἀχρόνως ἰσχύουσες Ἀλήθειες (*incommutabiliter vera*), ποὺ σχετίζονται

νεμητικὴ τοῦ Ἰσοῦ καὶ τοῦ κατ' ἀξίαν ἐκάστω. Οἷον εἴ τις χρημάτων διανομῆς γένοιτο κύριος, ὁ πρὸς τὸ ἴσον βλέπων καὶ συμμετρῶν τῇ χρεῖα τῶν μετεχόντων τὴν δόσιν, δίκαιος λέγεται». Ὁ φιλόσοφος ἰ. πατήρ, προχωρώντας σὲ ὑπέρβασι τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν μέσα στὰ χριστιανικὰ πλαίσια, τονίζει: «Ἐγὼ δὲ πρὸς τὸ ὕψος βλέπων τῆς θείας νομοθεσίας, πλέον τι τῶν εἰρημένων ἐν τῇ δικαιοσύνῃ ταύτῃ νοεῖσθαι στοχάζομαι... Τίς οὖν ἡ δικαιοσύνη, ἡ εἰς πάντα φθάνουσα; Ἦς ἡ ἐπιθυμία κοινὴ πρόκειται παντὶ τῷ πρὸς τὴν Εὐαγγελικὴν τράπεζαν βλέποντι, κἂν πλοῦσιός τις ᾗ, κἂν πένης, κἂν δουλεύῃ, κἂν κυριεύῃ, κἂν εὐπατρίδης, κἂν ἀργυρώνητος, οὐδεμιᾶς περιστάσεως, οὔτε πλεοναζούσης οὔτε ὑποστελλούσης τοῦ δικαίου τὸν λόγον»: Γρηγορίου Νύσσης, «Εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 66 (1987), σ. 390-391.

121. Joh. Hirschberger, ἔ. ἀ., σ. 368, ὅπου προστίθεται ὅτι πίσω ἀπὸ τίς σχετικὲς ἀπόψεις τοῦ Κικέρωνος ὑποκρύπτονται γνῶμες τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἡρακλείτου.

122. Ἐ. ἀ.

123. Augustinus, *Contra Faustinum* 22, 27.

124. Augustinus, *De libero arbitrio* I, 6, 15.

πρὸς τοὺς κανόνες καὶ τοὺς νόμους αὐτοὺς, ἔχουν τὴν ἀρχὴν τοὺς σὲ μίαν αἰωνίως ὑπάρχουσα Ἀλήθεια (*veritas aeterna et incommutabilis*) ποὺ περιλαμβάνει αὐτές¹²⁵. Ἀληθές, κατὰ τὸν Αὐγουστῖνο, στὴν ἠθική, λογική, μαθηματική καὶ ἠθική σφαῖρα γίνεται καὶ εἶναι κάτι μόνον διὰ τῆς Ἀληθείας: «*Nec illum verum nisi Veritate verum est*»¹²⁶. Ἡ καθ' ἑαυτὴν Ἀλήθεια, διὰ τῆς ὁποίας ὑπάρχει κάθε ἀληθές, εἶναι ὁ Θεός¹²⁷.

Ἡ ιδέα τῆς δικαιοσύνης, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη ἠθική ἀρχή, κατὰ τὸν Αὐγουστῖνο, δὲν θεμελιώνεται μόνον στὴν ἀπορρέουσα ἐκ τῆς θείας σοφίας λογικὴ τάξι, ἀλλὰ καὶ στὴν θείαν βούλησι, στὸ θεῖο θέλημα, τὸ ὁποῖο μᾶς ἔδωκε τὸν Δεκάλογο καὶ τὸ ὁποῖο δὲν συμπίπτει μὲ τὴν θεία σοφία. Στὴ διατύπωσι «*ratio divina vel voluntas*», ποὺ ἀναφέραμε, ὑπονοεῖται καὶ τὸ θεῖο βουλευτικὸ στοιχείο. Ἡ ἠθικὴ ἀρχὴ ἀπορρέει ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Θεό, ὁ Ὅποιος ἔχει δημιουργήσει τὸ εἶναι μας καὶ τὴν ἰδική μας ἐλεύθερη βούλησι, τὴν ὁποία οὐδέποτε ἐξαναγκάζει¹²⁸. Ἡ παραθεώρησις τῆς ἀληθείας αὐτῆς, ὅπως συμβαίνει λ.χ. στὴν Ἠθικὴ τοῦ Κάντ, ὀδηγεῖ στὴν παρανόησι τῆς Θεονομικῆς Ἠθικῆς. Ἡ παραδοχὴ τοῦ βουλευτικοῦ αὐτοῦ στοιχείου στὴν προβολὴ τοῦ Ἠθικοῦ Δέοντος εἶναι θεμελιώδης γιὰ τὴ θεμελίωσι τῆς Θεολογικῆς Ἠθικῆς καὶ τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ καθήκοντος¹²⁹, ἐπομένως καὶ τοῦ καθήκοντος τῆς δικαιοσύνης.

5. Στὰ αὐγουστίνεια δικαιονομικὰ πλαίσιά της ἡ δικαιοσύνη συνδέεται ἀρρήκτως μὲ τὴν *χριστιανικὴ ἀγάπη*, στὴν προβολὴ ἢ στὴν πραγμάτωσι τῆς ὁποίας ἔδωκε μεγάλη σημασία καὶ ὁ ἱ. Αὐγουστίνος κατὰ τὴν ἄσκησι τῶν ἐπισκοπικῶν καθηκόντων του¹³⁰. Δειγματοληπτικῶς, χωρὶς συστηματικὴ διάταξι, ἀναφέρουμε μερικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ διδασκαλία καὶ τὴν ἐπισκοπικὴ δρᾶσί του:

Ὁ ἱ. πατὴρ ἐτόνιζε:

α) «*Στὸν καθένα, ποὺ παρακαλεῖ, νὰ δίδης. Νὰ μὴ δίδης ὅλα,*

125. Augustinus, *De libero arbitrio* 2, 7-23. - Τοῦ ἰδίου, *De vera religione* 29, 52 ἐξ. - Πρβλ. Κωνστ. Λογοθέτου, *Ἡ Φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ Μέσου Αἰῶνος*, Μέρος Α', Ἀθήναι 1930, σσ. 289-293.

126. Augustinus, *De vera religione* 29, 73.

127. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας*, Ἀθήναι 1955, σσ. 30-31.

128. Ἡ ἀποφαισὶς αὐτῆς ἰδιαιτέρως ἀναπτύσσεται στὸ ἔργο τοῦ ἀγίου Αὐγουστίνου, *De libero arbitrio*.

129. Joh. Hirschberger, *μν. ε.*, σσ. 368-369.

130. Περισσότερα βλ. Wilh. Liese, *Geschichte der Caritas*, τόμ. 1, Freiburg i. Br. 1926, σσ. 17, 36 ἐξ., 46, 54, 88, 90 ἐξ., 100, 102, 116, 144, 146, 183.

ὄσα κάποιος ζητεῖ πρέπει νὰ προσφέρεις μόνον αὐτό, τὸ ὁποῖο ἀπαιτοῦν ἡ ἀξιοπρέπεια καὶ ἡ δικαιοσύνη¹³¹. Νὰ δίδης μόνον αὐτὸ ποὺ δὲν θὰ προξενήσῃ βλάβη... Κάποτε θὰ κάμῃς μεγάλην εὐεργεσία, ἐὰν σὲ κάποιον ἐπιστήσης τὴν προσοχὴ γιὰ τὸ τυχὸν ἄδικο τοῦ αἰτήματός του»¹³².

β) «Δὲν πρέπει νὰ περιμένῃς τὸν αἰτοῦντα, ἀλλὰ πρέπει νὰ τὸν ἀναζητήσῃς καὶ νὰ μὴ ἡσυχάζῃς, ἕως ὅτου βρῆς κάποιον, ποὺ μπορεῖς νὰ τοῦ προσφέρῃς τὴ δωρεά σου»¹³³.

γ) «Ὁ ἕνας, ποὺ ἔχει ἀνάγκη, σὲ ζητεῖ τὸν ἄλλον πρέπει νὰ τὸν ζητήσῃς ἐσύ. Γι' αὐτοὺς πρέπει ὁ καθένας νὰ φυλάττῃ ἕνα ὠρισμένον ποσὸν ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά του»¹³⁴.

δ) «Ἐχομε πολλὰ νὰ δώσωμε, ὅταν κρατοῦμε μόνον τὸ ἀναγκαῖο»¹³⁵.

ε) «Μοίρασε τὴν ἰδιοκτησία σου μὲ τὸν Χριστό, ἐφ' ὅσον δείχνεις εὐσπλαγχνία στοὺς ἀδελφοὺς Του»¹³⁶.

στ) «Ἰδέ, πόσα ὁ Θεὸς σοῦ ἔδωκε· πάρε ἐξ αὐτῶν ὅσα σοῦ εἶναι ἀρκετά· ἐκεῖνο, ποὺ περισσεύει, εἶναι ἀναγκαῖο στοὺς πτωχοὺς»¹³⁷.

ζ) «Ἄς μείνωμε μακριὰ ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία ἢ ἀπὸ τὴν ἐξάρτησι ἐξ αὐτῆς καὶ ἄς δώσωμε τόπον στὸν Κύριο»¹³⁸.

η) «Οἱ πλοῦσιοι πρέπει νὰ δίδουν, οἱ πτωχοὶ νὰ μὴ ἀρπάξουν· οἱ μὲν πρέπει νὰ μοιράζωνται τὴν περιουσία τους, οἱ δὲ νὰ χαλιναγωγοῦν τὴν ἀπληστία τους. Ζητεῖτε ὅ,τι σᾶς εἶναι ἀρκετό, ὅχι περισσότερα. Ἀξιόλογη εἶναι ἡ εὐσέβεια μὲ ἀυτάρκεια»¹³⁹.

θ) «Δὲν πρέπει οἱ δωρεῆς νὰ σπαταλῶνται σὲ ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ζοῦν μὲ ἀμαρτωλὰ ἐπαγγέλματα (λ.χ. μονομάχοι, ἠθοποιοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης)»¹⁴⁰.

131. Augustinus, «De serm. Dom.», *Migne P. L.* 34, 1263.

132. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 124.

133. Augustinus, *In Matth. hom.* 44.

134. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 146.

135. *Ε. ἀ.*, 147.

136. Augustinus, *In Matth. hom.* 44.

137. Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 147.

138. *Ε. ἀ.*, 131, 5. *Migne P. L.* 37, 1718. - Wilh. Liese, *μν. ἔ.*, σσ. 90-91.

139. Augustinus, «Sermo 85, 3 καὶ 4», *Migne P. L.* 38, 521 ἔξ.

140. Augustinus, «Enarrationes in Psalmos 102, 12», *Migne P. L.* 37, 1326. - Wilh. Liese, *μν. ἔ.*, σσ. 95-96.

ι) «Ὡς πλουσίους χαρακτηρίζομε σοφούς, δικαίους, ἀγαθούς, πού δὲν ἔχουν καθόλου ἢ ἔχουν ὀλίγα χρήματα· διότι κατέχουν ἕνα μεγαλύτερον πλοῦτο στίς ἀρετές τους... Πτωχοὺς ὅμως ὀνομάζομε τοὺς ἀπλήστους φιλαργύρους, οἱ ὅποιοι πάντοτε εἶναι γεμάτοι ἀπὸ ἀπληστία καὶ ὅμως λιμοκτονοῦν· ὅσα καὶ ἐὰν ἔχουν, πάντοτε δὲν τοὺς εἶναι ἀρκετά... Ὁ ἐξωτερικὸς πλοῦτος (αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν) δὲν εἶναι κακός, ἐπειδὴ τὸν δημιούργησε ὁ Θεὸς πρὸς δόξαν Του καὶ πρὸς δοκιμασίαν τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν· ἀλλὰ δὲν εἶναι τὸ ὕψιστο, μάλιστα οὔτε ἕνα μεγάλο Ἄγαθό»¹⁴¹.

ια) «Δὲν πρέπει νὰ ἐπιδιώκωμε μὲ ἀδίκᾳ μέσᾳ τὸν πλοῦτο, ὅταν μᾶς λείπη. Ἐξ ἄλλου ὀφείλομε μὲ καλὰ ἔργα νὰ τὸν κάνωμε καρποφόρο γιὰ τὸν οὐρανό, ὅταν (ὁ πλοῦτος) ἔχη δανεισθῆ σ' ἐμᾶς»¹⁴².

ιβ) Ὁ Αὐγουστίνος ἐπιτρέπει τὴν κατοχὴ τοῦ περισσεύματος πέραν ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα ὑπὸ τὴν προϋπόθεσι ὅτι οἱ πτωχοὶ δὲν στεροῦνται τῶν ἀναγκαίων¹⁴³.

ιγ) Ὑπάρχουν καὶ χωρία, στὰ ὁποῖα ὁ ἱ. πατὴρ καταδικάζει κατ' εὐθείαν τὴν ἰδιοκτησίαν¹⁴⁴.

ιδ) Σὲ ἄλλῃ περίπτωσι, περιγράφει εὐγλώττως πῶς ἡ ἰδιοκτησία ὀδηγεῖ σὲ διχόνοιες, πολέμους, φιλονεικίες, φόνους, ἐνῶ ἐξ αἰτίας ἐκείνων τῶν ἀγαθῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι εἰς ὅλους κοινά, ὅπως ὁ ἥλιος καὶ ὁ ἀέρας, δὲν ὑπάρχει φιλονεικία¹⁴⁵.

ιε) Ὁ ἱ. Αὐγουστίνος κατακρίνει τὶς ἀσυλλόγιστες δωρεές. Γι' αὐτὸ κατηγορεῖ ἐκεῖνον, πού θέλει νὰ κάνῃ δωρεές στὴν Ἐκκλησία, ἐνῶ αὐτὸ βλάπτει τὴν οἰκογένειά του¹⁴⁶. Δηγεῖται τὴν ἐξῆς «ἀξιέπαινη πράξι» τοῦ ἐπισκόπου τῆς Καρθαγένης Αὐρηλίου: Ἐνας πιστός, πού ἦταν ἀτεκνος, χάρισε στὴν Ἐκκλησία καὶ στὸν ἐπίσκοπο τὴν περιουσία του. Ὅταν ὅμως ἐμφανίστηκαν ἀπρόσμενα ἀπόγονοι-κληρονόμοι τῆς οἰκογενείας, τότε ὁ ἐπίσκοπος Αὐρηλίος, χωρὶς ἄλλῃ συζήτησι, ἐπέστρεψε τὰ δωρηθέντα¹⁴⁷. Ἐπίσης ὁ Αὐγουστίνος μέμφεται μίαν ἐγγαμῆ γυναῖκα, ἡ ὁποία παρὰ τὴ θέλησι τοῦ

141. Augustinus, «De civitate Dei» 7, 12, *Migne P. L.* 41, 204. - Τοῦ ἰδίου, *Sermo* 50, *Migne P. L.* 38, 328.

142. Augustinus, *Epist.* 189, 7· 33, 836. *Wilh. Liese*, *μν. ξ.*, σ. 90-91.

143. Augustinus, *Sermo* 61, 12· 38, 522.

144. Augustinus, «Enarrationes in Psalmos» 131, 5, *Migne P. L.* 37, 1718.

145. *Ε. ἀ.*

146. Augustinus, «Sermo» 355, 5, *Migne P. L.* 39, 1571 ἐξ.

147. *Wilh. Liese*, *μν. ξ.*, σ. 92.

συζύγου της ἔδωκε μεγάλο μέρος τῆς περιουσίας της σὲ περιοδεύοντες μοναχοὺς, καὶ ἔτσι ὁ υἱὸς τους δὲν θὰ εἶχε τὰ ἀπαραίτητα γιὰ νὰ σταδιοδρομήσῃ¹⁴⁸.

Γιὰ τὸν ἱ. Αὐγουστῖνο τὸ ἰδεῶδες εἶναι νὰ ἐξαλειφθοῦν οἱ ἐνδεεῖς, ποὺ ἔχουν τὴν ἀνάγκη τῆς φιλανθρωπίας. Ἡ ἀγάπη, ποὺ εἶναι ἀνώτερη ἀπ' τὶς δωρεές τῆς ἐλεημοσύνης, μπορεῖ νὰ ἐκδηλώνεται καὶ ἀνάμεσα σὲ εὐτυχησμένους ἀνθρώπους. Ἐτσι τονίζει χαρακτηριστικῶς ὁ ἱ. πατήρ: «*Ἡ ἀπλή συμπάθεια εἶναι ἀρκετὴ σ' ἐκεῖνον, ποὺ ἀγαπᾶμε. Δὲν πρέπει νὰ εὐχώμεθα νὰ ὑπάρχουν δυστυχεῖς, γιὰ νὰ μπορούμε νὰ ἀσκοῦμε τὰ ἔργα τοῦ ἐλέους. Δίνεις στὸν πεινασμένο ψωμί, ἀλλὰ θὰ ἦταν καλύτερο νὰ μὴ ὑπάρχῃ κανένας πεινασμένος καὶ νὰ μὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ δίνωμε σὲ κανένα... Ἐξάλειψε τὴν ὑπαρξὶ τῶν ἀξιολυπητῶν καὶ τότε θὰ ἐκλείψουν τὰ ἔργα τοῦ ἐλέους. Θὰ ἐξαλειφθοῦν μὴπως γι' αὐτὸ τὰ ἔργα τῆς ἀγάπης; Πιὸ φιλάδελφη εἶναι ἡ ἀγάπη σου σ' ἓνα εὐτυχησμένον ἄνθρωπο, ποὺ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τοῦ προσφέρῃς τίποτε... Πρέπει νὰ ἐπιθυμῆς τὴν ἰσότητά τοῦ ἄλλου, γιὰ νὰ μὴ χρειάζεται νὰ προσφέρῃς κάτι ὡς ἐλεημοσύνην στὸν ἄλλον»¹⁴⁹.*

ιστ) Ὁ ἱ. Αὐγουστῖνος ὡς Χριστιανὸς καὶ ὡς ἐπίσκοπος ἔδιδεν ὁ ἴδιος τὸ παράδειγμα τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ρωμαλέας διδασκαλίας τοῦ περὶ κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Διέθεσε τὴν περιουσία του στοὺς πτωχοὺς, ἐνῶ στὸ ἐπισκοπικὸ του τραπέζι παρευρίσκονταν καθημερινῶς πολλοὶ πτωχοί. Γιὰ τὴν ἀνακούφισι τῆς δυστυχίας δὲν δίσταζε νὰ θρυμματίξῃ καὶ λυώνῃ πολὺτιμα ἐκκλησιαστικὰ σκεύη¹⁵⁰.

4. Γενικὰ συμπεράσματα*

Ἐξ ὧν ἐλέχθησαν γιὰ τὶς περὶ δικαιοσύνης ἀπόψεις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου, μπορούμε νὰ διατυπώσωμε συνοπτικῶς τὰ ἐξῆς γενικὰ συμπεράσματα:

α) Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες καὶ ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος γνώριζαν ἄριστα καὶ υἰοθετοῦσαν ἀπὸ εἰδολογικὴ ἄποψι τὶς περὶ δικαιοσύνης φιλοσοφικὲς καὶ δικαιονομικὲς ἀπόψεις τοῦ πολιτισμικοῦ περιβάλλοντος αὐτῶν καὶ χρησιμοποιοῦσαν τὴν κυκλοφοροῦσα σχετικὴ ὀρολογία, ἡ ὁποία κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον χρησιμοποιεῖται ἕως σήμερα.

β) Κατὰ τοὺς μεγάλους αὐτοὺς Πατέρες ἡ ἀληθινὴ δικαιοσύνη

148. Augustinus, *Epist.* 262, 8.

149. Augustinus, «*In Epistulam Joannis I Tractatus*» 8, 8, *Migne P. L.* 35, 2038.

150. B. Altaner, *μν. ἔ.*, σ. 377. - Δημ. Μπαλάνου, *ἔ. ἀ.*, σ. 467.

δὲν εἶναι ἀρκετὸ νὰ εὐθυγραμμίζεται στὰ ἐνδοκοσμικά, ἔμμονα (ἐν + μένειν) αἰτήματα τοῦ θετικοῦ - δικαίου, ποὺ ἔχουν μορφοποιηθῆ σὲ μὴ ἀντικείμενες στὴν χριστιανικὴ βιοθεωρία νομικὲς διατάξεις, ἀλλὰ πρέπει καὶ νὰ ὑπερακοντίζη τὰ αἰτήματα αὐτά, συναρτωμένη πρὸς τὴν ὑπερβατικὴ θεία πηγὴ τῆς καὶ ἀλληλοπεριχωρουμένη μετὴν ἐν Χριστῷ «καινὴν κτίσιν»¹⁵¹, μετὴν ἐντολὴ τῆς καθολικῆς ἀγάπης καὶ μετὴν ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσα διακήρυξι τοῦ Ἁπ. Παύλου, ἡ ὁποία προβάλλει θεμελιώδη ἀνθρώπινα δικαιώματα: «Οὐκ ἐνὶ Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἐνὶ δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἐνὶ ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἓστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ»¹⁵².

Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἔδειξαν τὸ δρόμο τοῦ ἐξευγενισμοῦ καὶ ἐξανθρωπισμοῦ τοῦ θετικοῦ δικαίου, θεμελιώνοντας αὐτὸ πάνω στὸ ὑγιὲς βάθος του, δηλαδὴ στὸ ὑπερθετικὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο ἐμψυχώνεται ἀπὸ τὸ λεγόμενο «δίκαιο τῆς Χάριτος», ποὺ ἐγίνε γνωστὸ μετὴν Θεία Ἀποκάλυψι¹⁵³. Ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἡ πολιτικὴ τρόπον τινὰ διάστασις τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης.

γ) Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας συνετέλεσαν στὴν ρηξικέλευθη καὶ πρωτοποριακὴ προβολὴ καὶ πρὸ πάντων στὴν ἐφαρμογὴ «προσυνταγματικῶν καὶ ὑπερσυνταγματικῶν» πτυχῶν τῆς δικαιοσύνης, ποὺ μόνον στοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες προβάλλονται μέσα στὰ πλαίσια τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ καὶ συνιστοῦν, ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ μνημονευθεὶς Ἀκαδημαϊκὸς κ. Γεώργιος Μητσόπουλος, «ἐγγυήσεις ἀκαταλύτων ἀξιῶν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ συνόλου»¹⁵⁴ καὶ ὀδηγοῦν στὴ διατύπωσι «προ - νομικῶν ἢ πάντως προ - θετικῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων»¹⁵⁵, οἱ ὁποῖες ἔχουν τελολογικὴ ὑφή, ἐφ' ὅσον «τὸ ἀξιολογικὸν κριτήριον εἶναι σκοπός, εἶναι τὸ δέον ἐναντι τῶν κρινομένων πράξεων»¹⁵⁶. Μάλιστα «ἐκεῖ ὅπου παρουσιάζεται νομοθετικὸν κενόν, ὑπάρχει μεῖζων ἐλευθερία»¹⁵⁷ πρὸς χρησιμοποίησι τελολογικῶν καὶ

151. Β' Κορ. 5, 17.

152. Γαλ. 3, 28.

153. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Πανεπιστήμιον καὶ Θεολογία*, Ἀθήναι 1987, σσ. 63 ἐξ.

154. Γεωργίου Γ. Μητσοπούλου, *Προβλήματα τοῦ ἰσχύος τοῦ Δικαίου (Πρωτανικὸς λόγος)*, Ἀθήναι 1978, σσ. 32-34.

155. Γεωργίου Γ. Μητσοπούλου, *Τοπικὴ καὶ Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου*, ἔ. ἀ., σ. 527.

156. Κωνσταντίνου Τσάτσου, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου*, 21978, σσ. 64, 66, 262. Γεωργίου Γ. Μητσοπούλου, ἔ. ἀ., σ. 532.

157. Κωνσταντίνου Τσάτσου, ἔ. ἀ., σ. 138. - Γεωργίου Γ. Μητσοπούλου, ἔ. ἀ., σ. 536.

ἀξιολογικῶν κριτηρίων¹⁵⁸.

δ) Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες καὶ ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος ὑποδεικνύουν τρόπον τινὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς δικαιοσύνης καὶ μέσα στὰ πλαίσια τῶν εὐρύτερων ἀνθρωπιστικῶν καὶ πολιτιστικῶν πλαισίων αὐτῆς. Ἡ Ἀξιολογία τους ἔχει ὡς σύνθημα ὄχι τὴν ἄρνησι τῶν κατωτέρων ἀξιών (ὕλικῶν, σωματικῶν κ.λπ.), ἀλλὰ τὴν κατάφασι καὶ τὸν καθαγιασμό αὐτῶν καὶ συγχρόνως τὴν ὑποταγὴ τους στὶς ἀνώτερες πνευματικὲς ἀξίες. Ἐὰν οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες ὑποδεικνύουν τὴν ὑποταγὴ τοῦ *χειρόνος* ἀγαθοῦ στὸ *κρεῖττον*, τῶν κατωτέρων ἀξιών στὶς ἀνώτερες, ἀπὸ τὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο προβάλλεται ἡ *ordo amoris*¹⁵⁹, δηλαδή ἡ *τάξις τῆς ἀγάπης*, ἡ σωστὴ τάξις τῶν ἱεραρχημένων προτεραιοτήτων τῆς ἀγάπης. Ἡ *ordo amoris*, γιὰ νὰ λειτουργήσῃ σωστὰ καὶ νὰ ὀδηγήσῃ στὸ *bonum commune*, προϋποθέτει κάθαρσι πνευματικῆ, ὑγεία τῶν πνευματικῶν αἰσθητηρίων καὶ θεραπεία τοῦ ἀξιολογούντος ἀπὸ κάθε ἀξιολογικὸ δαλτωνισμό ἢ δυσχρωματοψία¹⁶⁰.

ε) Τὰ φλογερά περὶ φιλανθρωπίας κηρύγματα τῶν μεγάλων Πατέρων καὶ τὰ πρωτοπορειακὰ ἐπιτεύγματά τους στὸν τομέα τῆς *κοινωνικῆς δικαιοσύνης* καὶ τῆς ἀντιμετώπισεως τῶν κοινωνικῶν πληγῶν συνετέλεσαν ὥστε νὰ ἐπικρατῇ σήμερα ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ λεγομένου «*κοινωνικοῦ κράτους*» δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκλείσῃ στὸ προνοιακὸ ἔργο τὴν χρῆσι τῆς ἀρχῆς τῆς «*ἐφεδρικῆς ἐπικουρίας*» (Subsidiaritätsprinzip)¹⁶¹, ἡ ὁποία ἰδιαίτερος προβάλλεται στὰ

158. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *ἔ. ἀ.*, σσ. 65-66.

159. Augustinus Magister, σ. 414 ἐν: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, σσ. 14-15.

160. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Κατηχητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς*, Ἀθήναι 41983, σ. 175. - Alexander Willwoll, *Seele und Geist*, Freiburg im Breisgau 1938, σσ. 144-146.

161. Ἡ ἀρχὴ τῆς «*ἐφεδρικῆς ἐπικουρίας*» (Subsidiaritätsprinzip) προσέλαβε τὴν ὀνομασία της ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ Κράτος, ὅσον ἀφορᾷ στὸν συσχετισμὸ τῶν ὑπηρεσιῶν του πρὸς τὶς δραστηριότητες τῶν πολιτῶν, ἐπομένως καὶ τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, πρέπει νὰ μοιάξῃ κατὰ κάποιον τρόπο πρὸς τὸ Subsidiium, δηλαδή πρὸς τὴν ἐφεδρικὴ δύναμι τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ, ἡ ὁποία ἐπενέβαινε στὴν κατάλληλη στιγμή, γιὰ νὰ συμπαρασταθῇ στὶς μαχόμενες στρατιωτικὲς δυνάμεις, ὅταν αὐτὲς εἶχαν ἀνάγκη βοήθειας καὶ ἐνισχύσεως. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴ αὐτή, ἡ ὁποία ὑποβοηθεῖ τὴν ἀνάπτυξι τῆς συμμετοχικῆς δομῆς τῆς Πολιτείας, τὸ Κράτος, καὶ στὸν τομέα τοῦ κοινωνικοῦ προνοιακοῦ ἔργου, ἀναγνωρίζει τὴ σχετικὴ πρωτοβουλία καὶ συμπληρώνει τὶς κοινωνικὲς δραστηριότητες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἄλλων κοινωνικῶν ομάδων ἢ καὶ ἀτόμων. - Πρὸβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτικὴ*, Ἀθήναι 1984, σσ. 50-51.

πλαίσια τῶν συμμετοχικῶν κοινωνικῶν ἐπιδιώξεων τῆς ἐνοποιουμένης Εὐρώπης.

στ) Ἡ ἀληθινὴ δικαιοσύνη, ἰδίως ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη ποὺ συνδυάζεται μὲ τὴν χριστιανικὴ ἀγάπη καὶ τὴν προσπάθεια πρὸς πλήρη ἐφαρμογὴ τοῦ θείου θελήματος, δὲν εἶναι ποτὲ ἄφιξις στὸ τέρας. Ἐχει πάντοτε δυναμικὸν καὶ συνεχῶς ἐπανορθωτικὸν χαρακτήρα. Ἐχει ἀναβαθμοὺς καὶ μπορεῖ νὰ φθάσῃ συνεχῶς σὲ ἀνώτερα скаλοπάτια. Ὁ ὁμιλῶν (γράφων) παρακαλεῖ νὰ συγχωρηθῇ, ἐπειδὴ ἀναμφιβόλως δὲν κατώρθωσε μὲ τὴν παρούσα εἰσήγησι νὰ ἀναβιβάσῃ σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ скаλοπάτια. Ὅπως τονίζει ὁ Μ. Βασιλείου, «πολύς ἐστὶν ὁ περὶ τῆς δικαιοσύνης λόγος καὶ δισέφικτα τῆς τελείας δικαιοσύνης τὰ πέρατα. Ἔστι γάρ τι καὶ ἀγγέλων δικαιοσύνη ὑπερاناβεβηκυῖα τὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ εἴ τις ὑπὲρ ἀγγέλους δύναμις, ἀναλογούσαν ἔχει τῷ μεγέθει καὶ τὴν τῆς δικαιοσύνης ὑπεροχὴν καὶ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ ἢ δικαιοσύνη ἢ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν, ἄρρητος οὔσα καὶ ἀκατάληπτος πάση τῇ γεννητῇ φύσει»¹⁶².

162. Μ. Βασιλείου, «Ὁμιλία εἰς τὸν ζ΄ ψαλμὸν», ΒΕΠΕΣ, τόμ. 52 (1975), σσ. 24-25.